

**מורשת מופרטת:
כיצד מוותרת רשות העתיקות
על עברה של ירושלים**

emek shaveh
למק שוה عمق شبي

2014

**מורשת מופרטת:
כיצד מוותרת רשות העתיקות
על עברה של ירושלים**

emek shaveh
למק טוה عمق شبیه

2014

תוכן

6 מבוא: חניון גבעתי ומרכז קדם

6 הקדמה ותקציר הדו"ח

9 א' | מהתנגדות לשותפות: המהפך במדיניות רשות העתיקות כלפי בנייה על התל של ירושלים

19 ב' | חוקי עתיקות, בג"צ גבעתי ובעיית ניגוד העניינים של רשות העתיקות

22 ג' | גורלן של עתיקות חניון גבעתי - היבטים ערכיים ומדעיים

31 ד' | הון-שלטון: המימון של חפירות חניון גבעתי

35 סיכום

37 נספחים

כתיבה: רפי גרינברג
 עריכת מידע: אנה וידר
 תחקיר: יונתן מזרחי, אנה וידר, גדעון סולמיני
 עריכה לשונית: ענת עינהר
 עיצוב גרפי: ליאור כהן
 מיפוי: אלקה גוטפריד, ליאור כהן
 צילום: עמק שווה

© עמק שווה (חל"צ) | www.alt-arch.org | info@alt-arch.org

“עמק שווה” הוא ארגון העוסק במקומה של הארכיאולוגיה בחברה ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. אנו רואים בארכיאולוגיה אמצעי לגשר ולקרר בין עמים ותרבויות ולהשפיע על הדינאמיקה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, למען עתיד טוב יותר לתושבי האזור כולו.

הפרסום הופק על ידי ארגון עמק שווה (חל"צ) ונתמך בידי שגרירות נורווגיה בישראל, המחלקה הפדרלית לענייני חוץ, שוויץ, (FDFA) וקורדייד (Cordaid). המידע המפורסם הוא באחריות ארגון עמק שווה בלבד, ואינו מייצג את דעת התומכים הנ"ל.

חפירות ארכיאולוגיות ואתרי תיירות באיזור חניון גבעתי / מרכז 'קדם'

מבוא: חניון גבעתי ומרכז קדם

הקובץ שלפניכם הוא הראשון בסדרת דו"חות שמתבססים על מסמכים פנימיים של רשות העתיקות. מסמכים אלה מתעדים את יחסי רשות העתיקות עם עמותת אלע"ד – עמותת שמירתה הדתית-אידיאולוגית היא יישוב יהודים בתוך הכפר סילוואן – ואת פעילותן המשותפת של רשות העתיקות ושל עמותת אלע"ד באגן ההיסטורי של ירושלים. מסמכים אלה נמצאים בידי "עמק שווה" כתוצאה מפנייתנו לרשות העתיקות על פי חוק חופש המידע.

מאחר שעמותת אלע"ד אינה גוף ציבורי וכמעט ואין בידינו מסמכים מטעמה, המידע העולה מן המסמכים של רשות העתיקות מציג צד אחד של הדיאלוג בין השתיים. יתר על כן, המסמכים מתעדים את הדיונים והמגעים בתוך רשות העתיקות באופן חלקי, ולעיתים קרובות אינם אלא סיכומים. למרות זאת, מאפשר לנו מידע זה לשרטט בפירוט חסר-תקדים תהליך, שראשיתו מחלוקות גלויות בין עמותת אלע"ד לרשות העתיקות, וסופו קשר סבוך וקשה להתרה. מכאן שבלי שיתוף הפעולה של רשות העתיקות בסילוואן, לא הייתה "עיר דוד" של אלע"ד מה שהיא היום.

חלקו הראשון של הדו"ח כולל את תיאור הנושאים המרכזיים ופרשנות להם, תוך ציון מפורט של מקורות המידע (סיכומי פרוטוקולים, מכתבים ומסמכים אחרים). חלקו השני של הדו"ח כולל את המסמכים עצמם כפי שנתקבלו לידינו, על פי סדר הופעתם.

הקדמה ותקציר הדו"ח

השלוחה התלולה שמדרום הר הבית – "העופל" במפות ישנות, "עיר דוד" בפי הארכיאולוגים, ו"ואדי חילוה" (שבכפר סילוואן) בפי תושביה היום – היא גרעינה העתיק של ירושלים. אין זה תל במובן הרגיל של המילה, עם שכבות סדורות זו על גבי זו, אלא גיבוב מסובך של רבבות אבני בנייה, רבדי עפר, מנהרות וחללים תת-קרקעיים. כל אלה יוצרים את אחת החידות הארכיאולוגיות המרתקות והחשובות ביותר בחקר הארץ.

במשך מרבית המאה ה-20, ובכללה עשרים השנים הראשונות של שלטון ישראל במקום, שרר שם איזון עדין בין חיי הכפר, פעולות החוקרים ותנועת תיירים קבועה, גם אם דלילה, של מי שהיה מוכן להשיקע זמן ומאמץ כדי להגיע לשרידים ולרדת לחקרם. בשלהי שנות ה-80 הופר איזון זה ממספר סיבות: אירועי ההתקוממות הפלסטינית (האינתיפאדה) הראשונה, בנייה פרטית צפופה (הנובעת ממדיניות ממשלתית שאינה מאפשרת תכנון בשכונות פלסטיניות), זינוק במספר התושבים ומתיחות פוליטית. המתיחות אף גברה עם כניסתו של גרעין מתנחלים דתיים-לאומיים לשכונה, במטרה להקים מאחז על מפתן הר הבית.

עם שוך האינתיפאדה הראשונה בראשית שנות ה-90, נקלעו הרשויות המופקדות על שמירת העתיקות לעימות עם המתנחלים ועם פטרונים הפוליטיים, ובראשם אריאל שרון – שר השיכון דאז. המתנחלים ביקשו לבנות לא פחות מ-200 יחידות דיור על עתיקות עיר דוד, בעוד שהרשויות ניסו להגן בכל כוחן על העתיקות ועל עתודות החפירה והמחקר במקום. במסמך שנכתב על ידי היועץ המשפטי של רשות העתיקות ב-1997 (מסמך 1) נאמר:

"עמדתה הנחרצת של רשות העתיקות היא כי חיוני לשמר את עיר דוד, ואין לבצע בה עבודות בנייה כלשהן. בשטח עיר דוד יש לערוך אך ורק חפירות ארכיאולוגיות ועבודות שימור ושיחזור."

היום, כעבור עשור וחצי בלבד, אין זכר לעימות ההוא. תוכניות בנייה על עתיקות עיר דוד מקודמות

בצוותא על ידי רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים, עיריית ירושלים ועמותת אלע"ד. דוגמה בולטת לכך היא מרכז קדם, בניין בן שבע קומות המתפרש על שטח בן 16,000 מ"ר (פי 4 משטח תצוגת עתיקות הארץ במוזיאון ישראל), המתוכנן לקום בלב שכונת ואדי חילוה/עיר דוד.

"בבסיס התכנון עמדה הבנת רשות העתיקות ורט"ג כי **האזור שמדרום לעיר העתיקה** [עיר דוד] **מחייב טיפול אורבני ואדריכלי**", אומר נציג בכיר של רשות העתיקות בדיון על תוכניות הבנייה. "רשות העתיקות, עקרוני ולא רק עקרוני ויותר מעקרוני, מברכת על התוכנית ומאשרת אותה כמו שהיא". (תמלול ישיבת הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה, 13 בפברואר 2012, עמ' 75).

כיצד הפכה רשות העתיקות **מגוף המגן** על עתיקות ירושלים ב-1997 **לגוף התומך בבנייה** על עתיקות אלה ב-2014? כיצד חזרה בה רשות העתיקות מן העמדה שניסח היועץ המשפטי בשנת 1997, עמדה שהתנגדה נחרצות לכל בנייה בשטח עיר דוד? כיצד נוצר הקשר בין רשות העתיקות לבין עמותת אלע"ד, הפועלת לייחוד מזרח ירושלים תוך פגיעה בעתיקות, וכיצד הפקידה רשות העתיקות את מושכותיו של פרויקט ארכיאולוגי מרכזי בלב ירושלים הקדומה בידי עמותת אלע"ד?

הפרוטוקולים, התכתובות והמאזנים הכספיים שעליהם מבוסס דו"ח זה, מגוללים סיפור נדיר על הצטרפותה של רשות ממלכתית לסדר יומה של עמותת ימין, על השפעתם של ערכי העמותה הזו על השירות הציבורי, ועל האופן שבו מעוצב עברה של ירושלים כמוצר צריכה לאומי. עיקרו של הדו"ח בנוי על תיעוד פנימי של 34 פגישות – מהן 17 בהשתתפות היזמים (אנשי אלע"ד) – על פיהן אפשר לעקוב אחר כל שלב בתהליך המתואר כאן, וכן על מסמכים רשמיים הנלווים לפגישות אלה. אף שאין ספק שישנם פערים רבים במידע שברשותנו, הרי שאין לטעות במהימנות התהליך המתואר כאן וברצף האירועים העולה ממנו.

עיקרי הסיפור על פי המסמכים הפנימיים של רשות העתיקות:

- מדיניות רשות העתיקות עברה מהפך **מהתנגדות מוחלטת לבנייה ב-1998 להסכמה על-תנאי ב-2002**, עד **לשותפות נלהבת** בתכנון מרכז תיירות עצום מימדים ב-2009.
- רשות העתיקות **לא גילתה לשופטי בית המשפט העליון** את העובדה כי הסכימה מראש לבנייה באתר העתיקות, ובכך יש להניח שתרמה לפסיקת בג"צ, שהעדיפה את רווחת היזמים על פני רווחת התושבים.
- פרשנותה של רשות העתיקות לחוקי העתיקות, אשר זכתה לגיבוי בג"צ, מותירה בידי מנהלה סמכות מוחלטת לבצע חפירות בלב ירושלים, לחשוף עתיקות, לפרקן ולכסותן, תוך תיאום עם גוף פוליטי פרטי **וללא כל ביקורת חיצונית רצינית**. הרשות היא גוף מפקח ומבצע, בעת ובעונה אחת.
- בחניון גבעתי פועלת רשות העתיקות – עם כל סמכויותיה – **כקבלן של בעלי הקרקע והיזמים** (עמותת אלע"ד), כאשר המחקר הארכיאולוגי עלול להיפגע משיקול דעתם של היזמים ואף להתנהל על פי תוכניותיהם.
- למרות העובדה שעל פי התכנון ייבנה מרכז קדם על גבי שרידים ארכיאולוגיים ייחודיים של ירושלים הקדומה, **לא נקבעה מדיניות שימור** במקום ולא נעשה כל תכנון שימורי משמעותי בזיקה לבנייה. עמדת רשות העתיקות אומרת כי מדיניות השימור תיקבע רק בשלב היתר הבנייה, לאחר שסתיימו החפירות והתכנית תאושר במוסדות התכנון.
- בכדי שניתן יהיה להעמיק עד לתקופות המייצגות את העבר היהודי, **פורקו במהלך החפירה שכבות יישוב שלמות**, ובכללן בית קברות הכולל קברים של מוסלמים וככל הנראה גם של יהודים, שסולק ללא דיווח וללא תיעוד מסודר.
- בשל בעיה מובנית באופן פעולת רשות העתיקות, ממומנת חפירתה בחניון גבעתי על ידי היזם, גורם בעל הון כלכלי ופוליטי (דבר העלול ליצור ניגוד עניינים עם תפקידה כרגולטור, שתפקידו להגן על

א' | מהתנגדות לשותפות: המהפך במדיניות רשות העתיקות כלפי בנייה על התל של ירושלים

ארכיאולוגיה כמשאב מוגבל ומתכלה

משמעותה של ירושלים תלויה בעברה. לולא זיכרון העבר, איש לא היה פוקד את ירושלים, מקומותיה לא היו קדושים, ומדינת היהודים הייתה קמה בחבל ארץ אחר. העבר הוא ברכתה וקללתה של ירושלים.

רשות העתיקות הוקמה בשנת 1990 על בסיס אגף העתיקות של משרד החינוך, על מנת להגן על נכסי העבר של הארץ כולה, ושל ירושלים בפרט. נכסים אלה הם משאב סופי ומתכלה. בעקבות פיתוח מואץ, נהרסו בירושלים רבתי מאות אתרים, ובכללם חלקים נרחבים של גרעינה הקדום – האגן ההיסטורי – בתחומי העיר העתיקה וגבעת ירושלים הקדומה, "עיר דוד". אחד מחובותיה העיקריים של רשות העתיקות בירושלים הוא שמירה על עתודות המחקר הארכיאולוגי של העיר הקדומה.

רק לפני כ-100 שנים הכירו חוקרים בחשיבותה של גבעת ירושלים הקדומה, מדרום להר הבית ומחוץ לחומות העיר. באותם ימים, לפני הכיבוש הבריטי ולפני החלתם של חוקי עתיקות מודרניים, חלו מגבלות רבות על המחקר הארכיאולוגי. מי שביקש לחפור בשטח כלשהו, נדרש להגיע להסכם עם בעלי הקרקע, לפצות אותם על אובדן יכולים ולהחזיר את מצב פני השטח לקדמותו עם סיום החפירה. בהקשר זה, יש לציין את יוזמתו של הברון אדמונד דה-רוטשילד לרכוש את מרבית המידרון המזרחי של ירושלים הקדומה מבעלי הקרקע, תושבי כפר סילואן, ולהפכו לעתודה לחפירה ארכיאולוגית של "עיר דוד" – מעשה נועז ומרחיק-ראות. עתודה זו אכן שימשה ארכיאולוגים רבים, החל ב-1913 ועד ימינו, כשטח מחקר ראשון במעלה. אל שטחי הברון נוספו מגרשים שונים בגבעה אשר נרכשו, הופקעו או הוחכרו לטובת המחקר. בחלוף השנים, עם התרחבותו של הכפר סילואן מערבה ויסודה של שכונת ואדי חילוה על אדמותיו מצד אחד, ומיצוי שטחי המחקר הפנויים מצד אחר, הלכו ונשחקו שטחי העתיקות של ירושלים הקדומה. מכאן שבראשית שנות ה-90, בעת הקמתה של רשות העתיקות, הותוותה מדיניות ברורה: התנגדות עקרונית לבנייה חדשה, פרטית או ציבורית, בשטחי האתר הקדום, וכן הגנה מוחלטת על הקיים, ובכלל זה אתרים חפורים וגלויים ומגרשים פתוחים המשמשים לעתודה למחקר ולהצגה לציבור.

1998-1999: הרשות קובעת את עיקרון אי-הבנייה על אתר עיר דוד

"בשנת 1992 יזמה עמותת אלע"ד תכנית בנין עיר ... אילו הייתה יוצאת תכנית זו אל הפועל, היה עתידה של עיר דוד כאתר בעל חשיבות לאומית ועולמית כגן ארכיאולוגי לאומי הפתוח לכל מתחילי יורם בר סלע, רשות העתיקות

המבחן המשמעותי ביותר למדיניות הרשות לא הוצב מצד תושבי ואדי חילוה, אלא מצד אחר, בלתי צפוי – ממשלת ישראל, עמותת אלע"ד ומשרד הבינוי והשיכון בראשות אריאל שרון. אלה ביקשו להקים שכונה בת 200 דירות על גבי עתיקות "עיר דוד", בשטח שנרכש בזמנו ע"י הברון רוטשילד. במכתב מדצמבר 1997 (מסמך 1), מאת היועץ המשפטי של רשות העתיקות, יורם בר-סלע, אל היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, תוארו העניינים כך:

"מזה מספר שנים שבאזור עיר דוד פועלת עמותת בשם אלע"ד (אל עיר דוד), שמטרתה להגדיל את ההתיישבות היהודית בעיר דוד.

בשנת 1992 יזמה עמותת אלע"ד תכנית בנין עיר שלפיה אמורות היו להיבנות על אדמות המדינה שבעיר דוד, בשטח שכאמור לעיל מיועד לשימור ארכיאולוגי ובחלקו אף היה גן לאומי מוכרז,

העתיקות); מסתבר שאותו יזם ממומן במידה רבה על ידי המדינה ומשלם המסים. כך נצבעים כספי ציבור בצבעיה של עמותת פרטית, ומשמשים לצורך קידומן של מטרותיה הפוליטיות.

- היקף המימון של פרויקט גבעתי עולה במתינות לאורך השנים, אולם עם הרכבת ממשלת נתניהו השנייה וקבלת שורת החלטות על אתרי מורשת לאומית, מתרחשת קפיצה לא סבירה בהיקף המימון הממשלתי לפרויקט. מימון זה מגיע לכדי סכום עתק בן 27 מיליון ₪ בשנים 2011-2013, כאשר מרבית הכספים מוזרמים ממשרד התיירות ומשרד המדע לרשות העתיקות, לטובת עמותת אלע"ד.
- תוצאתו של מהלך תכנון מרכז קדם, בשילוב עם תהליכים דומים באזור העופל (מרכז דוידסון) ורחבת הכותל, היא הפקדת מושכות הפעילות המדעית, הערכית והתיירותית באגן ההיסטורי בידי גורמים דתיים בעלי סדר יום פוליטי ימני במובהק. בידי הממשלה והמתנחלים, הפכה הארכיאולוגיה לכלי פוליטי ראשון במעלה.

כפי שניתן יהיה לראות בהמשך, עולה מן המסמכים שהגיעו לידינו כי מספר האנשים המעורבים בדיונים ובהחלטות הוא מצומצם ביותר. למעט שתיים-שלוש התייעצויות עם חוקרים חיצוניים, נחתכו ענייני חניון גבעתי ומרכז קדם (עניינים הנוגעים לאזור הרגיש ביותר של ירושלים, מרחק 100 מטרים מהר הבית) בפגישות שבהן נכחו מנכ"ל רשות העתיקות שוקה דורפמן המנוח, ארכיאולוגי מרחב ירושלים – ג'ון זליגמן ויובל ברוך, ונציגי היזמים, דוד בארי – ראש עמותת אלע"ד ודביר כהנא – מנהל אתר "עיר דוד". תפקיד משני מילאו דורון בן-עמי – מנהל החפירה בחניון גבעתי, רענן כסלו – ראש מנהל שימור ברשות העתיקות, ואנשי רשות הטבע והגנים – זאב מרגלית ואביתר כהן (לשעבר מנהל עיר דוד מטעם אלע"ד).

חפירות בחניון גבעתי - מבט למערב

2003-2001: המהלך הראשון בחניון גבעתי – ביטול עיקרון אי-הבנייה

עד שנת 2002 התמקדה הפעילות הארכיאולוגית בעיר דוד בחפירתם של רוני רייך ואלי שוקרון באזור מעין הגיחון/עין אום אל-דראג'. בה בעת הלך והתמסד תפקידה של אלע"ד כמנהלת בפועל של הגן הלאומי בעיר דוד. גם ברשות העתיקות התרחשו שינויים: המנכ"ל הראשון והתקיף של הרשות, אמיר דרורי, הוחלף על ידי המנכ"ל השני, שוקה דורפמן (אשר הלך לעולמו בעת כתיבת דו"ח זה). אלה היו ימים של תסיסה ביטחונית, פיגועים ומיתון כלכלי, וכולם תרמו לירידה בפעילות הארכיאולוגית והתיירותית בירושלים.

על רקע זה אנו פוגשים לראשונה את תכניתה החדשה של עמותת אלע"ד לבנייה על עתיקות עיר דוד, והפעם – בתחומי "חניון גבעתי". חניון גבעתי הוא שטח של כ-4 דונם, ובשנות ה-70 הקימה שם עיריית ירושלים חניון ציבורי לטובת תושבי סילוואן והמבקרים בסילוואן ובכותל. לצורך כך, הופקע השטח מבעלי האדמות על ידי עיריית ירושלים ואושרה תב"ע (מס' 2422), שייעדה את השטח לחניון ציבורי למרות ההפקעה הממושכת, נרשם בשנת 2002 חלק מהשטח בטאבו ע"ש חברת מעלה בית דוד (חברה בת של עמותת אלע"ד). לאחר מכן, בשנת 2007, הועברו חלקים נוספים מהשטח לידי עמותת אלע"ד. הכינוי "חניון גבעתי" ניתן לאתר לאחר פיגוע בחיילי חטיבת גבעתי, אשר התרחש במקום באוקטובר 1986.

חניון גבעתי ממוקם בחלקו הצפוני-מערבי של רכס הגבעה, והוא גובל – ואף חופף – לחלקות אחדות שבהן נערכו חפירות בעבר, החל בימי המנדט הבריטי וכלה בעת הכשרת החניון. חפירות אלה הבהירו כי המקום טומן בחובו שכבות ארכיאולוגיות משמעותיות ומבנים שמורים היטב מתקופות שונות.

ניתן למקם את נקודת המפנה ביחסה של רשות העתיקות לבנייה בשטחי עיר דוד בכלל, ובחניון גבעתי בפרט, בין שתי פגישות: באחת, ב-7.6.2001 (מסמך 2), מציגים אנשי רט"ג פרוגרמה שאפתנית לפיתוח "עיר דוד" שנוערה כ"נסיון להכניס להגדרות ולמילים את רעיונותיהם של רבים וטובים... בראשם דוד בארי (דודל'ה), יהודה מאלי ודביר כהנא [אנשי עמותת אלע"ד]". בפרוגרמה מצויינת הכוונה לבנות בחניון גבעתי "מתחם חניה רב שכבתי ותוספת מבואה לעיר דוד ולכותל". תגובת אנשי רשות העתיקות לפרוגרמה היא צוננת וספקנית: "הפרוגרמה תכניס את הפרויקט למערכת שימורית מורכבת, לחפירות ולתקציבים שאין".

יחס זה נמשך גם בישיבה פנימית ברשות העתיקות (מסמך 3), בה מביעים כל הנוכחים אי שביעות רצון מן הקשר עם אלע"ד. בפגישה המתועדת הבאה (מסמך 4), הפעם בשיתופם של אנשי רט"ג ואלע"ד, משתנה הטון לחלוטין, וכך נאמר שם:

"שוקה דורפמן הדגיש שהדיאלוג של רשות העתיקות מתנהל מול עמותת אלע"ד. רשות העתיקות תקיים דיון פנימי לגבי תוכנית הבנייה [...] דוד בארי: עיקר המבנה יהיה חניון ובנוסף יהיו חנויות ואולם שמחות. מעוניין כצעד פתיחה לחפור את כל השטח על מנת לצאת לתכנון."

ב-12.8.2002 (מסמך 5) הציג דורפמן את המקום ואת רעיונותיהם של עמותת אלע"ד והאדריכל משה ספדיה לבנייה, הכוללים חניון ו"שילוב של חנויות ואולם שמחות", לפני מספר ארכיאולוגים מאוניברסיטת בר-אילן. אמנם, באותה פגישה הסביר האדריכל אברהמי שהתוכנית "מבוססת על כך שהארכיאולוגיה שתמצא אינה חשובה", אולם הארכיאולוגים אדן, אשל וככל הנראה גם בהט, קבעו כי דווקא צפויים ממצאים בעלי "חשיבות ארכיאולוגית גבוהה". סיכומו של המנכ"ל דורפמן היה כדלקמן:

א. אם יתגלו עתיקות ייחודיות לא תתאפשר בנייה כלל.

ב. הממצאים הארכיאולוגיים ישולבו במבנה.

ג. המבנה ישולב במרקם האורבני, ובהמשך המלצה ל"חפירת הצלה כללית בכל שטח החניון".

לא פחות מ-200 דירות מגורים. אין ספק כי לו הייתה יוצאת תכנית זו אל הפועל, היה עתידה של עיר דוד כאתר בעל חשיבות לאומית ועולמית כגן ארכיאולוגי לאומי הפתוח לכל מתחסל, ולא היה סיכוי כלשהו לשמר את עברה של העיר בצורה הראויה לבירת הנצח של עם ישראל.

מתוקף תפקידה שלפי חוק התנגדה רשות העתיקות בכל תוקף לתכנית הבנייה האמורה, ובסופו של דבר, לאחר מאמצים בלתי נלאים במישור החוקי והציבורי, לא אושרה התכנית וירדה מסדר היום הציבורי.

אולם עמותת אלע"ד לא התייאשה, והמשיכה בפעילות של רכישה ובינוי, בד בבד עם שתדלנות במשרדי ממשלה שונים, אשר תוצאתן היא העברת ניהול הגן הלאומי בעיר דוד לרשות העמותה. רשות העתיקות, אשר מחד שקעה במעורבות בחפירות עם עמותת אלע"ד ב"בית המעין" שמעל למעין הגיחון/עין אום אל-דראג', ומאידך הייתה נתונה ללחץ ציבורי ומקצועי למנוע מעמותת אלע"ד לשלוט בנכסי העתיקות של "עיר דוד", הביעה אז את עמדתה הנחרצת במילים אלה (מתוך מכתבו של בר-סלע אל ההיועץ המשפטי לממשלה):

"במהלך השנים האחרונות [דהיינו עד 1997] הייתה עמותת אלע"ד אחראית ישירות לעבירות של פגיעה בעתיקות ובנייה לא חוקית, בעטיין נאלצה רשות העתיקות להפעיל את המשטרה [...] אנשי אלע"ד מנעו והפריעו לרשות העתיקות לבצע את תפקידיה החוקיים.

והנה, בחודשים האחרונים הולכות ומתרבות השמועות (כי מנהל מקרקעי ישראל) הקצה את אדמות המדינה שבעיר דוד לעמותת אלע"ד לצורך שמירה. יתכן אף שמאחורי הקצאה זו מסתתרת גם כוונה לאפשר לעמותה ליזום תכנון בנין עיר לגבי עיר דוד.

הרעיון "להפקיד לשמירה" בידי עמותה פרטית בעברה הקרוב יש יותר מרבב בכל הקשור לשמירת החוק, הינו רעיון מקומם במיוחד לאור רגישותו העצומה של אתר עיר דוד"

בר-סלע אף הגדיר את עמדתה העקרונית של הרשות: "עמדתה הנחרצת של רשות העתיקות היא כי חיוני לשמר את עיר דוד, ואין לבצע בה עבודות בנייה כלשהן. בשטח עיר דוד יש לערוך אך ורק חפירות ארכיאולוגיות ועבודות שימור ושיחזור".

מכתבו של בר-סלע נכתב כחלק ממהלך אשר נתמך על ידי הקהילה הארכיאולוגית כולה, ובכללה רשות העתיקות, והוא נועד למנוע את מסירת שטחי הגן הלאומי בעיר דוד לידי עמותת אלע"ד. בעקבות עתירה בנושא זה, שהוגשה לבג"צ ב-1998, נסוג מינהל מקרקעי ישראל מכוונתו להקצות את השטח לעמותת אלע"ד, ובסוף שנת 2000 הוקצה השטח לרשות הטבע והגנים. אלא שבפועל, כעבור זמן קצר, חתמה רשות הטבע והגנים על חוזה עם עמותת אלע"ד, ולמעשה העבירה לידיה את סמכויות הניהול והתפעול של האתר.

* על חפירות בית המעין ניתן לקרוא עדכונים באתר האינטרנט ובפרסומי עמק שווה – "עיר בעקבות עברה".

"חיוני לשמר את עיר דוד, ואין לבצע בה עבודות בנייה כלשהן. בשטח עיר דוד יש לערוך אך ורק חפירות ארכיאולוגיות ועבודות שימור ושיחזור." יורם בר סלע, רשות העתיקות

2006-2005: רשות העתיקות תומכת בשינוי התב"ע

ב-7.6.2005 אישרה הוועדה המקומית את תכנית 9030. מנכ"ל הרשות:
"רשות העתיקות בעד התכנית"

בשנים 2002-3 אכן התקיימה חפירת-עומק (שכונתה ע"י הרשות "חפירת הצלה מדגמית לצורך בדיקה") בחניון גבעתי, ובמהלכה ירדו החופרים לעומק של כ-15 מ' בפינתו הדרומית-מערבית של החניון. החפירות חשפו כחמש שכבות יישוב, חלקן מאסיביות מאוד. כל השכבות, פרט לקדומה ביותר, פורקו ונהרסו ע"י רשות העתיקות. גם אם הפירוק וההריסה לא תוכננו מראש ע"י הרשות, בדיעבד התברר, כי עומק החפירה חופף לצרכי תכנית הבנייה של עמותת אלע"ד.

בה בעת שקדו היזמים והמתכננים על בקשתם לשינוי תוכנית בניין העיר (תב"ע), שינוי שיאפשר להם לבנות בתוך הבור. שינוי התב"ע נדרש להם מכיוון שהשטח היה מוכר כגן לאומי, נמצא בלב אתר עתיקות רב-שכבתי וקרוב כדי 20 מ' לחומות העיר העתיקה. חוקי התכנון לא מאפשרים בנייה בתנאים כאלה. כדי ששינוי זה יאושר ותתאפשר הקמת הבניין, נזקקו היזמים לאישורה של רשות העתיקות. במהלך 2004 ו-2005, התנהלו אפוא שיג ושיח בין הרשות ובין היזמים על לשון ההתניות הארכיאולוגיות אשר יצורפו לתב"ע המוצעת. חשוב לציין שלכל אורך המגעים, כבר הוצגה קיומה של בנייה כלשהי (חניון, מרכז מסחרי או אולם אירועים) כנקודת מוצא. הדיון נסוב על האחריות לשימור העתיקות שיכוסו בבניין ועל האפשרות להציגן במרתפיו. במסגרת דיונים אלה (מסמך 8, מסמך 9) אנו מוצאים טיוטה ונוסח סופי של התניות שמוסיפה הרשות לנוסח התוכנית (תב"ע 9030) שהכין האדריכל משה ספדיה. ההתניות מתייחסות לשלב היתר הבנייה, כלומר לאחר אישור הבנייה של התכנית, ומחייבות חפירה מלאה ושימור בהתאם להחלטת המנהל, אך עיקר הדברים מופיע בשורה הראשונה במסמך הסופי: "רשות העתיקות תהא מוכנה לאשר הפקדת התכנית".

הסכמת הרשות והתניותיה לא סיפקו את היזמים והם נעזרו בשתדלנים, כפי שעולה מדיון מיום 16.1.2005 (מסמך 7), בו נמסר מפי המנכ"ל שוקה דורפמן כי "היזם אינו מוכן לקבל את ההתניות [של רשות העתיקות] לחניון גבעתי. אורי שטרית [מהנדס העיר] כינס פגישה עם היזם, והציג את דעתו של היזם". חילוקי הדעות נמשכו ונראה שהובילו להקפאת החפירות בגבעתי. במסמך של עיריית ירושלים (מסמך 10), ובו סיכום ישיבה עם מהנדס העיר אורי שטרית, מצויינת בקשתו של שטרית "לייצר חוות דעת שכל תכליתה לאפשר את קידום התוכנית". מסמך נדיר זה, שמקורו מחוץ לרשות העתיקות, מעיד על סוג הלחצים המופעלים על ידי יזמים שונים במטרה להשפיע על שיקול הדעת המקצועי של הרשות.

המחלוקת בנושא ניהול ושמירת העתיקות אחרי הבנייה נמשכה, וב-6.4.2005 (מסמך 11), בעת פגישת עבודה בין ראשי עמותת אלע"ד ואנשי רשות העתיקות, סיכם מנכ"ל הרשות כי נושא "אחריות תחזוקת האתר לאחר סיום בניית החניון" יסוכם "לפני תחילת הבנייה". כך, באמצעות דחיית הבעיה למועד אחר, הוסר המכשול האחרון בפני תמיכתה של רשות העתיקות בתכנית הבנייה של עמותת אלע"ד.

ב-7.6.2005 אישרה הוועדה המקומית לתכנון ובנייה של עיריית ירושלים את תכנית 9030 להפקדה. תחילה הגיבה רשות העתיקות במכתב מ-12.6.2005 (מסמך 12) ליו"ר הוועדה המקומית, ובו היא מבירה כי כל עוד אין רשות העתיקות מסכימה עם התכנית, לא יהיה תוקף לאישורה בוועדה. אך כעבור זמן מה, בסיכום מ-5.10.2006 (מסמך 13), נמסר מפי ארכיאולוג המרחב, ג'ון זליגמן, כי רשות העתיקות אישרה את התכנית [של ספדיה] אשר הוגשה לוועדה המקומית, ואילו המנכ"ל מאשר: "רשות העתיקות בעד התכנית".

סיכום זה ראוי לתשומת לב: תחילה נראה שאין בו אישור לבנייה, שכן נאמר שם "אם יתגלו עתיקות ייחודיות לא תתאפשר בנייה כלל", אלא שמיד אחר כך נאמר ההפך – "הממצאים ישולבו במבנה". האומנם יש כאן סתירה? הכל תלוי, לכאורה, בפרשנות למונח "עתיקות ייחודיות". מה הן "עתיקות ייחודיות"? אם הכוונה לממצאים שאין דומה להם, הרי שזהו טיבם של מירב ממצאי חפירות ירושלים: כל נקודה והממצאים הייחודיים לה. אם הכוונה ל"משהו חשוב ביותר" – הרי שנותרנו עם הגדרה כה רחבה, עד שניתן להכליל בה הכל או לא-כלום, על פי הצורך והרצון. משום כך יש לתת משקל יתר לסעיפים ב' וג', המדברים על מבנה שאכן יקום באתר. **עולה מדברי המנכ"ל, שאלא אם יתגלה במקום ממצא חסר תקדים, מבנה אכן ייבנה שם.**

על פני הדברים, נראה כי הפור נפל אצל המנכ"ל, והוא החליט לשנות את מדיניות רשות העתיקות, שעד כה התנגדה נחרצות לבנייה בעיר דוד. הנחה זו מתחזקת לאור הקביעה שיש לערוך "חפירת הצלה כללית". כפי שיוסבר בפרק הבא בדו"ח, סמכות המנכ"ל לערוך חפירת הצלה נובעת מסמכותו לאשר שינויים באתרי עתיקות (כגון כיסוי, פירוק או בנייה). מכאן **שעצם הגדרת חפירה כ"חפירת הצלה", מניחה שתהיה במקום בנייה.** המלצת המנכ"ל לבצע חפירת הצלה כללית תאמה לעמדתו של ראש עמותת אלע"ד, דוד בארי, כי הוא "מעוניין כצעד פתיחה לחפור את כל השטח על מנת לצאת לתכנון".

מעניין לציין כי על פי המסמכים, שינוי מדיניותה של הרשות ע"י המנכ"ל דורפמן לא חלחל מיד לדרגי הביצוע, שכן אנו מוצאים כי ב-12.3.2003 (מסמך 6) כתב ארכיאולוג המרחב, ג'ון זליגמן, הערות לבקשת שינוי תכנית בנין ערים (תב"ע) לטובת בית פרטי, בזו הלשון:

"ברצוני להבהיר שהמהלך שהנכם מציעים [...] אינו מקובל עלינו ומנוגד למדיניות רשות העתיקות המתנגדת למתן אישורים לבניית מבנים על פני הקרקע על תלים בכלל ובעיר דוד בפרט."

עדות נוספת לשינוי המדיניות של המנכ"ל דורפמן עולה מדיון מ-16.1.2005 (מסמך 7), הנוגע לתכנית בנייה (יהודית) בחלק אחר של עיר דוד ("תוספת סניטרית" של 30 מ"ר בשלוש קומות). בעוד שבעלי המקצוע של רשות העתיקות הביעו התנגדות לתכנית כפי שהיא ודרשו לצמצם את היקפה ("יש כאן פריצת מדיניות לאיסור בנייה על התל ואיסור תוספות בנייה בעיר דוד [...] יש לדרוש צמצום נפח הבנייה ופגיעה בעתיקות. אם יעמדו בבקשה זו, רשות העתיקות תתמוך בתכנית"), בסיכום הדיון אומר המנכ"ל דורפמן, כי:

"מדיניות הרשות לבנייה בתילים ולבנייה בעיר דוד אינה סותרת את הדיון בכל מקרה לגופו [...] רשות העתיקות לא תתנגד לתכנית אך תדרוש לבדוק אפשרויות אחרות לתכנון".

"רשות העתיקות לא תתנגד לתכנית" שוקה דורפמן, רשות העתיקות

בנקודה זו, בשלהי 2005 או ראשית 2006, הושלם הפרק הראשון במהפך מדיניות רשות העתיקות כלפי בנייה על עתיקות עיר דוד. השלב הבא במהפך, בו שני האירגונים – אלע"ד ורשות העתיקות – החלו לפעול בשיתוף פעולה (שינוי דרמטי מהמתואר במכתב היועץ המשפטי של רשות העתיקות, יורם בר-סלע, ליועץ המשפטי לממשלה מ-1997), מתחיל בהתמודדות עם עתירת בג"צ של תושבי ואדי חילוה ותנועת שלום עכשיו (בג"צ 9253/08) נגד החפירה והבנייה בגבעתי בשלהי 2008, ומגיע לשיאו עם קידום התוכנית החדשה של "מרכז קדם" בתחומי החניון.

2008-2007: בג"צ גבעתי

משיושבו חילוקי הדעות סביב התב"ע, נסללה הדרך להמשך "חפירת ההצלה הכללית", המתקיימת ברצף מאז 2007 ועד לרגע כתיבת שורות אלה, והיא ללא ספק אחת החפירות הממושכות והאינטנסיביות ביותר שנערכו אי-פעם בירושלים. בשל עומק החפירה, הפכה משימה זו מסוכנת ביותר, וחיבה את בנייתו של מעין ארגז בטון (כלונסאות) סביב השטח כולו. בישיבת הכנה להמשך חפירת ההצלה מיום 12.3.2007 (מסמך 14), הסביר אחד הארכיאולוגים כי "קירות המסגרת יהיו חייבים להתבסס על הסלע, כדי לתמוך בבניינים", והמנהל סיכם את הדיון בנושא בכך שיש ליצור "רצף של כלונסאות" בגבולות החפירה. מבנה כזה הוא ניגוד מהותי לרעיון החתך הארכיאולוגי המדעי, המקדש את האפשרות לראות את שכבות היישוב השונות בצדי החפירה. טיב המבנה העתיד לקום שם טרם הוסכם: האם מדובר בחניון? מרכז תיירות ומסחר? או שמא, כדברי דביר כהנא (אז איש אלע"ד, היום מנכ"ל המשרד לירושלים והתפוצות בראשות נפתלי בנט):

"הכוונה להפוך את החניון למבנה מוזיאלי... עם 400 מקומות חניה ועוד 8,000 מ' לשימושים אחרים" (מסמך 15).

הסכמתה של רשות העתיקות לייעוד המגרש לבנייה (בשלב זה ללא אישור של תב"ע, כנדרש) דחקה אותה למלכוד: מחד, כדי לאפשר את הבנייה דרשה רשות העתיקות להשלים את החפירה הארכיאולוגית עד תום; מאידך, בגלל ייעוד המגרש לבנייה, נאלצה רשות העתיקות לחפור את השטח כולו בעומק רב, ולמעשה לשעבד את השיקולים הארכיאולוגיים למטרת הקמת הבניין. אילו הייתה נעשית במקום חפירה מדעית גרידא, ללא הכוונה להקים בניין, ניתן היה לחפור בצורה מתונה יותר, לכסות חלקים מהחפירה, ולהימנע מבניית קירות התמך העצומים.

לאור ההכרה בכך שככל הנראה תתקיים בנייה באתר ויש צורך במסגרת של כלונסאות בטון, מעניין לבחון את תגובתה של רשות העתיקות לעתירת תושבי ואדי חילוה ושלום עכשיו לבג"צ. בדרישה לעצור את החפירה, טענו העותרים שמדובר בחפירה לצורך בנייה, ושבנייה זו לא אושרה כנדרש. עוד טענו העותרים, כי באין תוכנית בנייה מאושרת לא ניתן לבצע חפירת הצלה, אלא רק חפירה ברישיון לצרכים מדעיים.

עמותת אלע"ד הכחישה בתגובתה שמדובר בחפירה לצורך בנייה, וטענה שמדובר בחפירה מדעית לכל דבר. תגובת רשות העתיקות ציינה אמנם שיש כוונה לבנות במקום, אך הסתירה את העובדה שכבר נוסחה תוכנית בנייה בתמיכת רשות העתיקות.

כך נאמר בסעיף 7 לתגובת הרשות:

"בעלי הנכס [...] ביקשו לבנות בשטח השייך להם מבנה כזה או אחר. לצורך כך יזמו הם תוכנית בניין עיר (תב"ע) שתאפשר להם פיתוח ובנייה בנכס. רשות העתיקות התנגדה לקידום כל

תב"ע במגרש זה מבלי שקודם לכן תבוצע חפירה ארכיאולוגית מלאה של כל הנכס. רק לאחר שייחשפו ויתגלו כל הממצאים בשטח, תוכל רשות העתיקות לקבוע אם מסכימה היא לבנייה ומהם תנאיה. לאחר מגעים [...] קיבלו עליהם היזמים את דרישת רשות העתיקות" (מסמך 16).

בפסיקה מיום 17.9.2009 (מסמך 17) התבססה השופטת ארבל על תגובת רשות העתיקות וקבעה כי:

"כפי שהוסבר על-ידי רשות העתיקות, ביצוע החפירה היווה תנאי לבחינת עמדתה של רשות העתיקות ביחס לבקשת בעלות המקרקעין לשנות את התב"ע."

אלא שכיום ברור לנו שלא כך היה הדבר: הרשות אישרה את שינוי התב"ע עוד לפני הדיון בבג"צ, בלי קשר לתוצאות החפירה.

אלא שכיום ברור לנו שלא כך היה הדבר: הרשות אישרה את שינוי התב"ע עוד לפני הדיון בבג"צ, בלי קשר לתוצאות החפירה.

2013-2009: "לכולנו יש את אותם רצונות" – מהסכמה עקרונית לשותפות בתיכנון

בשלהי 2008, בעוד הבג"צ תלוי ועומד, הוצגה לראשונה תוכנית "מרכז קדם" שהוכנה בידי האדריכל אריה רחמימוב. מסיבה שאינה ידועה לנו, נפסקה העבודה על תכנית מס' 9030 של אדריכל משה ספדיה, ואת מקומה תפסה תכנית מס' 13452 של רחמימוב. על פי תוכנית הבנייה שהוצגו לעיון הציבור, תוכנית זו החליפה את החניון שאותו הצייע ספדיה בבניין עצום-ממדים, בן שבע קומות וכ-16.000 מ"ר. בעיקה נועד מבנה זה לשלב בין מבואה תיירותית לבית מנהלה והוראה: שטחי מסחר בהיקף של 400 מ"ר, שטחי מנהלה בהיקף דומה, לא פחות מ-20 חדרי הקרנה אורקולית על שטח של 2000 מ"ר, ועוד כ-2000 מ"ר המיועדים להוראה, מלתחות, שמירת חפצים (כ-1000 תאים אישיים, לדברי אחד המתכננים) וכיו"ב. גורלן של העתיקות, עם זאת, נותר לוט בערפל.

בתחילה הגיבו אנשי הדרג המקצועי ברשות העתיקות לתוכנית בהסתייגות ואף בתדהמה: "שינוי דרמטי ממה שקבענו" הדגיש ג'ון זליגמן. "מדובר על מבנה במתכונת של קניון" מחרה ומחזיק אחריו ארכיאולוג המחוז דאז יובל ברוך. אלע"ד, לעומתם, טענה שהמבנה זה למעשה נפחו לתוכנית שכבר אושרה (מסמך 18). כעבור חודש בלבד כבר הופנמה התוכנית החדשה, ובישיבה פנימית ב-26.1.2009 (מסמך 19), קבע יובל ברוך את הטון:

"אנחנו חייבים להיות כנים עם עצמנו, מכיוון שאנחנו בתוך הפרויקט הזה מספר שנים ואין ספק שייבנה בשטח בניין."

בסיכומו של הדיון אמר המנכ"ל דורפמן דברים מפורשים עוד יותר:

"אנחנו מייצרים שכבה אדריכלית מודרנית [...] באחריות [אדריכל השימור] שחר פוני להיפגש עם אריה רחמימוב, בכדי לשפר את הנושאים האדריכליים."

"אנחנו חייבים להיות כנים עם עצמנו, מכיוון שאנחנו בתוך הפרויקט הזה מספר שנים ואין ספק שייבנה בשטח בניין." יובל ברוך, רשות העתיקות

מתבקשת כאן השאלה מי הם "אנחנו"? האם ניתן לומר כי רשות העתיקות ואלע"ד הפכו בשלב זה לשותפות מלאות בקידום תכנית הבנייה? יצוין כי אין בידינו מסמכים שיכולים להסביר באיזה אופן שוכנעה הרשות לשנות את עמדתה מהסכמה לחניון (כביכול חיוני לתיפקוד האתר, ומהווה "מחיר" סביר בהתחשב ב"רווח" של החפירה) להסכמה עקרונית עם ההתניות לבניית בניין ענק על גבי העתיקות.

מכל מקום, השלב הבא בשותפות בין הרשות לאלע"ד חייב הגשה של תב"ע חדשה, במקום זו שהגיש ספדיה, ולקראת סוף שנת 2009 התקיימה פגישה נוספת, בה הוצגה תוכנית מתוקנת ומעט פחות מאסיבית של מרכז קדם. תוכנית זו זכתה לברכתו של המנכ"ל דורפמן, שקבע כי "הכיוון חיובי וניתן לאשר אותו בהתניות שישולבו בתב"ע", וכן כי "באחריות עמותת אלע"ד להעביר את התכנית לאחר השלמת התיקונים לאישור רשות העתיקות, על מנת שתיתן את ברכתה לקראת הגשת תב"ע". (מסמך 20). לאור הגלגול המתמשך של תוכניות הבנייה, מפתיע להיווכח שעניין חשוב מאוד - לכאורה החשוב והמרכזי בעיני רשות העתיקות: שימור ממצאי החפירות - נדחק לשולי הדיון (הסבר מפורט על השימור יובא להלן, בפרק ג').

לאחר אישור אוטומטי של התוכנית בוועדה המקומית (מסמך 21) היא עברה לוועדה המחוזית, ואז הוכנסה שם "עז" בדמות הדרישה הבאה:

"תנאי להפקדת התכנית יהא השלמת תיק השימור, והטמעת המלצות התיק בנושא השימור"

לכאורה נראה שמדובר בסעיף שולי, אולם תנאי זה הופך למרכזי כאשר המבנה כולו מושתת על אתר ארכיאולוגי, וכאשר טענתם המרכזית של המתכננים ושל ועדות התכנון המאשרות את התוכנית היא, שהמבנה נועד לשרת את הארכיאולוגיה. פירוש הדבר הוא שעד שלא תסתיים החפירה ויכנון תיק שימור ותכנית שימור, לא ניתן יהיה לקדם את תכנית הבנייה, והדבר יכול לארוך שנים ואף להטיל ספק בעצם הקמתו של הבניין.

משום כך פנה האדריכל יהונתן צחור מעמותת אלע"ד לד"ר יובל ברוך, ארכיאולוג המרחב, בבקשה בהולה לעזרה:

"ראו תגובתה של אילנה [רודשבסקי, מלשכת התכנון] באשר להשלמת תיק תיעוד לחניון גבעתי/מרכז קדם להפקדה [ולא להיתר בנייה] - הן, היא ודלית [זילבר מתכנתת המחוז] מתעקשות על כך. יש צורך דחוף בהעמדתן על טעותן" (מסמך 22).

וארכיאולוג המחוז אכן נחלץ לעזרה. במכתב שכתב ד"ר יובל ברוך למתכנתת המחוז, הוא מבקש להעיר לפרוטוקול:

"למייטב זכרוני לא זו הייתה עמדתי [...] וגם אם כן הרי שמדובר בטעות שנעשתה בהיסח הדעת. למען הסר ספק ברצוני לציין שוב כי רשות העתיקות תתנה את אישורה להיתר בנייה בהכנת תכנית שימור מפורטת [...] אין מדובר בתנאי שיצורף כנספח לתכנית עצמה" (מסמך 23).

במילים אחרות: רשות העתיקות מאשרת את הבניין, מוותרת על תיק שימור ותכנית שימור לפני התכנון ומסתפקת בהתאמות פרטניות לשימור בשלב היתר הבנייה, אחרי שהקמת הבניין תהא עובדה קיימת, וכל מה שנותר הוא להכין את התכנון המפורט של קומת המרתף.

אולם העז לא מיהרה לפנות את מקומה. לשכת התכנון המחוזית התעקשה כי תיק השימור יהיה תנאי להפקדה. בתגובתה לצחור דחתה האדריכלית אילנה רודשבסקי את עמדת רשות העתיקות והיזמים בשם הוועדה המחוזית, והודיעה כי תיק השימור נחוץ לצורך הפקדת התוכנית:

"דרישתנו היא להגיש את התיק וגם להטמיע בתכנית את המלצותיו להפקדה, כך שהדברים יעמדו עם מסמכי ההפקדה לעיון הציבור. זו החלטת הוועדה וכזו היא תמיד במקרים כאלה. לא מדובר באי הבנה של המלצת יובל ברוך" (מסמך 24).

דרישה זו, לתוכנית שימור מפורטת כחלק מתוכנית בינוי העיר, נראית הגיונית לצופה מבחוץ, התופס את השטח כאתר עתיקות ואת המבנה כמיועד לשרת את אתר העתיקות (כפי שהוצג תמיד על ידי היזמים). אולם לאנשי רשות העתיקות ואלע"ד אצה הדרך, והדרישה הנ"ל עמדה בדרכם. הרי לצורך זה ייאלצו קודם כל לסיים את כל החפירות, ואחר כך לקיים דיון ערכי בסוגיות השימור וההצגה לציבור. כל אלה עלולים לדחות את השלמת התוכנית ואת שינוי התב"ע בשנים ארוכות, וכל שכן את הבנייה עצמה. לשם תיקון "תקלה" זו, פתחו אלע"ד ורשות העתיקות במהלך כפול: מחד, יתחילו לדון באופן פרטני יותר על עקרונות השימור, ומאידך, ישכנעו את הוועדה המחוזית שניתן לאשר את הפקדת התוכנית באמצעות הגשת "תיק תיעוד" (אסופת תוכניות ותיאורים של הממצא הארכיאולוגי שנחשף עד כה) בלבד, בלי כל תכנית שימור לצדו, ובלי לאפשר לציבור להביע את עמדתו בשאלת עתיד המבנה והעתיקות שנחשפו שם.

רשות העתיקות מאשרת את הבניין, מוותרת על תיק שימור ותכנית שימור לפני התכנון ומסתפקת בהתאמות פרטניות לשימור בשלב היתר הבנייה.

פגישות אחדות של אנשי אלע"ד, רשות העתיקות ורשות הטבע והגנים הוקדשו לנושא כאשר לפי מילותיו של דוד בארי, מייסד ומנכ"ל עמותת אלע"ד: "לכולנו יש את אותם רצונות" (מסמך 25). לבסוף, בצמוד לפרוטוקול פגישה מ-8.2.2013 (מסמך 26, 27), הופץ התקנון שאותו צירפה הרשות לתוכנית כנספח להסכמתה להפקדה. בתנאים המצוינים בתקנון נוסחו בין השאר הסעיפים הבאים:

7. עם השלמת החפירות באתר תכין רשות העתיקות תכנית שימור מפורטת [...]

8. תוכנית השימור המפורטת תהווה תנאי למתן היתר בנייה במקום.

[...]

11. אין רשות העתיקות מתחייבת לאשר בנייה בשטח או בחלקו גם לאחר השלמת החפירות הארכיאולוגיות [...]

12. מבלי לפגוע בכלליות האמור לעיל ובנוסף יחולו ההוראות הבאות:

א. היתר הבנייה יינתן רק לאחר השלמת חפירות הצלה או עבודות שימור ושיקום [...]

ב. לא יינתן היתר בנייה ראשון בשטח לפני שיבוצעו כל הפעולות שיידרשו [...]

ג. היתרי הבנייה ינתנו במקביל לביצוע הפיתוח והשימור של השרידים [...]

קשה להשתכנע מתנאים אלה כלשונם. חלקם, וסעיף 11 במיוחד, לקוחים מניסוחים סטנדרטיים המתייחסים לחפירות הצלה. אלא שבנוגע לחפירות גבעתי אלה מלים חלולות: אין כל ספק כי "חפירת הצלה" במקום החלה בגלל יוזמת הבנייה. מעבר לזה, יש להניח כי החפירה לא הייתה נערכת בהיקף כה גדול ובהוצאות כה נכבדות אלמלא לא היה היזם סבור כי הקמת הבניין מובטחת. משום כך חשוב להבחין בדקויות שבסעיפים: בעוד הבנייה מקובלת בעיקרון על רשות העתיקות, היא מבקשת להבטיח שהשימור לא יידחה למועד בלתי ידוע. זו משמעות התניית ההיתרים. התוכנית הכוללת - זו המצוינת

ב' | חוקי עתיקות, בג"צ גבעתי ובעיית ניגוד העניינים של רשות העתיקות

"חפירת הצלה היא חפירה ארכיאולוגית באתר עתיקות שנפגע במהלך עבודת פיתוח או שעלול להיפגע מפעולה כזו... היא רק המוצא האחרון להצלת המידע באתר העתיק ולהצלת האתר עצמו".

יובל ברוך, ארכיאולוג מרחב ירושלים, אתר רשות העתיקות

מצד ההיבט המשפטי, ראויים שני עניינים לתשומת לב. האחד נוגע למשמעות ההגדרות לחפירה ביחס לחוקי העתיקות ולנהלי הרשות. השני, לטיעוני הרשות בבג"צ גבעתי בשלהי 2008. שתי הסוגיות מאירות בעיה מובנית בחוק העתיקות, חוק המאפשר ניגודי עניינים בפעולות הרשות, העוסקות בחפירה, בפיקוח, בשימור ואף בבנייה בעוד פעילותה ממומנת בסכומים גבוהים על ידי יזמי הבנייה והתיירות. מדובר בעייה חוזרת ונשנית בחפירות רבות, ובולטת בחריפותה בעיר דוד.

מהי "חפירת הצלה"?

חוק העתיקות מקנה למדינה שני כלים חשובים לניהול המלאי המוגבל של עתיקות הארץ: סמכות לרישוי חפירות, בתהליך הכולל התייעצות בגוף ציבורי (המועצה לארכיאולוגיה) (סעיף 9), וסמכות לאישור שינויים באתרי עתיקות קיימים, במטרה לאפשר שחרור שטחים שיש בהם עתיקות לשם בנייה, סלילת דרכים וכד' (סעיף 29א). חשוב לציין כי כוונת המחוקק ברורה: מחד, יש למנוע חפירות מצד גורמים לא-מוסמכים, ומאידך, יש להתחשב בצרכי הפיתוח.

כיום, בעת בקשת רישיון חפירה, מחוייב החופר להציג לפני הרשות גיבוי מוסדי, הצדקה מדעית, יכולת כלכלית ותוכנית מחקרית כללית. עליו גם להפריש סכום מסוים לטיפול באתר המחקר בין עונות החפירה. בקשתו נבחנת על ידי ועדת הרשיונות של המועצה הארכיאולוגית, המורכבת בעיקרה באנשי מדע מן האקדמיה ומנציגי רשות העתיקות. בבג"צ גבעתי קבע בית המשפט העליון (בג"ץ 9253/08 סעיף 12), שכאשר מבצעת רשות העתיקות חפירת הצלה ללא הליך רישוי, הרי שהיא פועלת על פי סעיף 29א. חפירה כזו מכונה "חפירת הצלה", והרשות "רשאית" לערוך אותה על פי חוק רשות העתיקות. משמעות עריכתה על פי סעיף 29א, סעיף "שיחרור העתיקות", היא שמלכתחילה ברור למנהל הרשות שדין האתר הוא עבודות פיתוח ולא שמירה על מעמדו הנוכחי. במקרה זה החפירה אינה מטרה, אלא אמצעי בידו של מנהל הרשות לקבוע את גורלו של האתר. למעט מקרים ספורים, חפירות הצלה (כ-300 חפירות מדי שנה) מסתיימות בהסכמתה של רשות העתיקות לאפשר בנייה בשטח אתרי העתיקות. במקרים בודדים בלבד נדרש היזם לשנות את תוכניות הבנייה בעקבות החפירה.

ככלל, נמנעת רשות העתיקות מחפירות הצלה בתלים ארכיאולוגיים (אתרים רב-שכבתיים) בכדי להימנע מהרס מכוון של אתרים בעלי חשיבות רבה. בכך שונה מהותית חפירת הצלה מחפירה "רגילה" – שמטרתה לימודית ומחקרית – המחויבת ברישיון חפירה מטעם המועצה לארכיאולוגיה. "חפירת הצלה", אם כן, אינה אלא שלב בהפיכת מקום כלשהו לאתר עתיקות הנדון לשינוי. החפירה היא השיטה הנקטת לשם חשיפה, פירוק והרס מבוקר של אתר עתיקות, במלואו או בחלקו, כדי שהמנהל אמנם יאשר שם עבודת פיתוח, שינוי או כיסוי. או כפי שסוכם על ידי המנכ"ל דורפמן: "לא נאפשר הריסה [של עתיקות] עד שלא יחשפו ממצאי החפירה" (מסמך 13).

בתב"ע – מאושרת עקרונית על ידי רשות העתיקות, בעוד מעשה הבנייה עודנו כפוף להסכמתה ותלוי בהתקדמות השימור. אלא שבינתיים הולכים ומתמעטים השרידים המיועדים לשימור, כפי שנראה להלן, בפרק ג' בדו"ח.

חפירות בחניון גבעתי - מבט לדרום

כאשר סיכם מנהל הרשות, שוקה דורפמן, את הפגישה הראשונה המתועדת בנושא חניון גבעתי (מסמך 5) בכך שתתקיים "חפירת הצלה כללית בכל שטח החניון", ברור היה לכל מי שבקי בעניינים המנהליים והחוקיים, שבניה כלשהי תתקיים בשטח זה בסופו של דבר, וזאת בניגוד למדיניות המוצהרת של הרשות בדבר איסור בניה בתילים.

פרשנות זו מתאימה גם למצב העניינים בפועל, ובו אין רשות העתיקות יוזמת לעולם חפירות לצורך מחקר בלבד, אלא אך ורק חפירות הנובעות מבקשות של יזם חיצוני. לפיכך, כאשר סיכם מנהל הרשות, שוקה דורפמן, את הפגישה הראשונה המתועדת בנושא חניון גבעתי (מסמך 5) בכך שתתקיים "חפירת הצלה כללית בכל שטח החניון", ברור היה לכל מי שבקי בעניינים המנהליים והחוקיים, שבניה כלשהי תתקיים בשטח זה בסופו של דבר, וזאת בניגוד למדיניות המוצהרת של הרשות בדבר איסור בניה בתילים (אחרת אין הצדקה לפתוח בחפירת הצלה במקום). עצם עריכתה של חפירת ההצלה מבטא למעשה הסכמה עקרונית לבנייה ולפיתוח כאלה או אחרים, שכן מוסד ההרשאה לחפירה (בניגוד לרישיון חפירה) מבוסס על פרשנות של אותו חלק של חוק העתיקות המתייחס לשינוי באתר עתיקות (דהיינו הריסה, כיסוי וכיו"ב). הסכמה זו נובעת מסמכותו הבלעדית של המנהל לקבוע שינוי כזה, בעוד אין בידו סמכות בלעדית להעניק רישיון חפירה (ר' פרשנות של בג"צ גבעתי, להלן).

ההתניה שהזכיר המנכ"ל דורפמן, לפיה לא תורשה בנייה באתר אם ימצאו שם "עתיקות ייחודיות", כנראה לא נבחנה מעולם. לא מוכרת לנו כל הגדרה למונח "עתיקות ייחודיות", ובאף דיון לא מצאנו תיעוד לאפשרות שלא תותר בנייה במקום עקב התגליות החשובות ביותר באתר החפירה. רמז קל לאפשרות כזו מצאנו אך ורק בעצם קיומו של דיון בפורום רחב על הגדרת מבנה מתקופת הבית השני כ"ארמון המלכה הלני" (מסמך 28), דיון שבמהלכו הוחלט למנוע פרסומים נוספים בנושא.

ההנחה כי עצם ההסכמה לקיום חפירת ההצלה כמוה כהסכמה עקרונית לבנייה, מתחזקת לאור ההסכמה של רשות העתיקות לתמוך בתב"ע שהכין משה ספדיה (תב"ע 9030). המסמכים המתעדים הסכמה זו נעדרים משום מה מן המאסף שהועבר אל "עמק שווה" על ידי רשות העתיקות, פרט לשני מקומות, פעם בציטוט של ג'ון זליגמן ("רשות העתיקות אישרה את התכנית" של ספדיה) אשר הוגשה לוועדה המקומית. דורפמן: "רשות העתיקות בעד התכנית". (מסמך 13) ופעם בציטוט של נציג אלע"ד (מסמך 29), המאשר שהסכמה כזו אכן ניתנה.

ההליך בבג"צ

לאור כל אלה, תמוהה ביותר עמדת רשות העתיקות כפי שהוצגה בפני שופטי בית המשפט העליון בבג"צ גבעתי (מסמך 16). בסעיף 7 בתגובתו של היועץ בר-סלע לעתירה נאמר:

"בעלי הנכס [...] ביקשו לבנות בשטח השייך להם מבנה כזה או אחר. לצורך כך יזמו הם תוכנית בניין עיר (תב"ע) שתאפשר להם פיתוח ובנייה בנכס. רשות העתיקות התנגדה לקידום כל תב"ע במגשר זה מבלי שקודם לכן תבוצע חפירה ארכיאולוגית מלאה של כל הנכס. רק לאחר שייחשפו ויתגלו כל הממצאים בשטח, תוכל רשות העתיקות לקבוע אם מסכימה היא לבנייה ומהם תנאיה. לאחר מגעים [...] קיבלו עליהם היזמים את דרישת רשות העתיקות".

ככל הידוע, בר-סלע לא ציין את העובדה כי רשות העתיקות תמכה למעשה בקידום התב"ע כבר ב-2006, ללא כל קשר לתוצאות החפירה (שהתחדשה רק ב-2007). סיום החפירה היה תנאי רק להתחלת הבנייה, לאחר שעצם תכנית הבניין כבר אושרה.

בהמשך המסמך קובע בר-סלע כי:

"בתחילה, מדובר כאילו בחפירת הצלה שנעשית בהקשר לכוונת היזמים לבנות במקום, או ליתר דיוק כוונתם לקדם תוכנית בניין עיר במקום, ואולם למעשה מדובר בחפירה מדעית לשמה [...]. כל חפירת הצלה נעשית כחפירה מדעית לכל דבר".

טענה זו מטשטשת את ההבחנה בין **אמצעים מדעיים**, המאפיינים כל חפירה ארכיאולוגית מקצועית, לבין **מטרה מדעית**, המאפיינת חפירות מחקר בלבד, ולא חפירות הצלה הנעשות על פי חוזה עם יזם חיצוני. "לחשוף את כל מה שיש" אינה מטרה מדעית, אלא מטרה מנהלית-טכנית. מטרה מדעית נגזרת מקיומה של תוכנית מחקר כוללת, הנעדרת מחפירת הצלה חוזית (על כך עוד נרחיב בהמשך).

יש לציין כי השופט ארבל כתבה בפסיקתה מיום 17.9.2009 (מסמך 17) כי:

"התרשמותי היא כי הצדדים כולם [...] לא עשו את המתבקש והמצופה מהם כדי לסייע לבית המשפט במלאכתו". (ס' 22)

בנסיבות אלה לא יכלה השופטת ארבל לדעת על שותפות רשות העתיקות בתב"ע 9030, ולכן היא חזרה על טענת בר-סלע (ס' 14), כי "רשות העתיקות הסבירה כי היא התנגדה לכל שינוי בתכנית החלה על המקרקעין כל עוד לא בוצעה חפירה ארכיאולוגית של הנכס". לדבריה, "רק לאחר חשיפת כל הממצאים במקום, תוכל היא לקבוע אם היא מסכימה לבנייה המתוכננת ובאילו תנאים". ובהמשך (ס' 21א) שוב: "כפי שהוסבר על-ידי רשות העתיקות, ביצוע החפירה היווה תנאי לבחינת עמדתה של רשות העתיקות ביחס לבקשת בעלות המקרקעין לשנות את התב"ע החלה עליו".

לפי הבנת בג"צ, העובדה שטרם ניתנה הסכמה לבניית בניין כלשהו, ושעתיד השטח – אם לשימור או לבנייה – עתיד להיקבע רק בגמר החפירות ובהתאם לממצאים שייחשפו שם, מכריעה את הכף בשאלת ניגוד העניינים בין תפקידה של הרשות כמגינה על עתיקות לבין תלותה ביזמים לשם ביצוע החפירות:

"על רקע זה [התניית התב"ע בתוצאות החפירה] החלה חפירת ההצלה במקום. דומה אם כן כי במקרה מעין זה, דווקא משום שמדובר בחפירת הצלה שהחלה על רקע רצונם של בעלי המקרקעין לשנות את התכנית החלה עליה, בעלי המקרקעין הם התלויים במידה רבה ברשות העתיקות ובעמדתה ביחס לשינוי המבוקש בתב"ע. במצב זה פוחת החשש ללחצים על רשות העתיקות" (מסמך 17, סעיף 14).

מדוע נמנעה רשות העתיקות מלהציג לבג"צ את העובדה, כי הסכימה לשינוי התב"ע עוד ב-2006? מה הביא אותה להצניע את תרומתה למפעל הבנייה של אלע"ד? על פי מבחן התוצאה, כלומר, המשקל שנתנו שופטי בג"צ לחשיבותו המדעית של מפעל החפירות ולתוצאותיו העתידיות, ניתן לשער כי רשות העתיקות הבינה שאם יתברר לבג"צ כי החפירה בגבעתי היא פועל יוצא של החלטה לבנות שם, וכי היא, כרגולטור האחראי לשמירה על עתיקות המדינה, הסכימה מלכתחילה לשותפות עם היזמים במפעל העלול לכאורה לסכן עתיקות, הרי שבית המשפט עלול היה לרדת לעומק הדברים ולהבין את טיבו הממשי של הקשר בין הרשות ליזמים. ככלל, הנחת המוצא של בג"צ היא כי לרשות ציבורית עומדת חזקת התקינות והחוקיות וטובת הציבור היא בראש מעייניה. מצב בו רשות ממשלתית כלשהי נכנסת לשותפות רעיונית וכספית עם גוף שעליו היא צריכה לפקח, עלול, גם לדעת בג"צ, להוות ניגוד עניינים.

ככל הידוע, בר-סלע לא ציין את העובדה כי רשות העתיקות תמכה למעשה בקידום התב"ע כבר ב-2006, ללא כל קשר לתוצאות החפירה.

ג' | גורלן של עתיקות חניון גבעתי – היבטים ערכיים ומדעיים

בחפירות חניון גבעתי נחשפו שרידים, חלקם שמורים היטב, של מספר תקופות, החל בתקופת הברזל (תקופת מלכי יהודה) וכלה בתקופות האסלאם (מאות 7-11 לספירה). חלק מן השרידים הללו פורקו תוך כדי חפירה, ואחרים הושארו באתרם. מי קיבל החלטות אלה על פירוק ושימור, ועל בסיס מה הן התקבלו? האם אילוצי הבניין המתוכנן השפיעו על החלטות לגבי היקף החפירה, שיטותיה, קצבה ומטרותיה? ובכלל, מה ידוע לנו על מדיניות השימור בחפירות חניון גבעתי? האם היא לוותה בתהליך מסודר של התייעצות מקצועית? ומה בדבר שיתוף הציבור? האם אפשר לאשש את טענת אנשי רט"ג ורשות העתיקות כי מרכז קדם נועד לשמש "מבואה" לגן הלאומי עיר דוד ומעין מוזיאון פתוח לחפירות האתר עצמו, כלומר, שהמבנה נועד לשרת את ממצאי אתר החפירה, ולא החפירה את הבניין? על שאלות אלה ואחרות ננסה לענות בפרק זה.

מהו שימור?

אתרי עתיקות נמצאים לרוב במצב סטאטי; מרבית תהליכי ההרס וההתפוררות מתרחשים סמוך לזמן נטישת האתרים, ולאחר כמה מאות שנים קצב השינויים באתר הופך לאיטי ביותר. משום כך, הדרך הטובה ביותר לשמר אתר ארכיאולוגי קדום היא להניחו לנפשו. ברגע ששרידים ארכיאולוגים נחשפים לאוויר ולאור השמש, מתחדש תהליך התפוררותם. התערבות שימורית נועדה להאט התפוררות בלתי-נמנעת זו ככל האפשר. לפעמים, השימור הטוב והזול ביותר הוא כיסוי-מחדש של אתר העתיקות. אולם, כאשר מבקשים לשלב שרידים בסביבה המודרנית ולהקנות להם ערך חינוכי או אסתטי, נדרש שימור מורכב יותר, שימור אשר ידגיש את מה שמבקשים להציג לציבור, באופן שיאפשר לצופים לדמיין את השרידים כפי שהיו בעבר. הדגשת שרידים מסויימים תבוא תמיד על חשבונם של שרידים אחרים, ולכן כל פעולת שימור היא החלטה ערכית: מה ברצוננו לשמור, ומה יפורק במקומו? כיצד נציג את סיפור השרידים? כיצד נקשר בין מבנה זה לאחר?

הרס ופירוק עתיקות בחניון גבעתי

"לא נאפשר הריסה, עד שלא יחשפו ממצאי החפירה" (שוקה דורפמן, מסמך 13).

בחפירות הצלה, למרבה הצער, פירוק מבנים ושכבות הוא פועל יוצא של צרכי היזם: בור גדול ועמוק מחייב פירוק מהיר ומרבי. לחץ זמן ואילוצים אחרים מביאים גם להרס עתיקות ללא תיעוד, או בתיעוד חסר. בפועל, חפירת חניון גבעתי הייתה בור גדול, שישמש בסיס לתכנית הבנייה. על פי התכנית למרכז קדם, חלק מן הממצאים ישומרו וישולבו במרתף המבנה (דביר כהנא: "כיזם אני מעדיף להעמיק ולקבל קומת ארכיאולוגיה עשירה"; מסמך 30). מכאן שעל פי התכנית, כל מה שיימצא מעל קומת המרתף נדון לפירוק.

זאת ועוד – ככל הידוע, מאחר ושטח החניון חולק לרבעים, ובכל רבע נערכה החפירה מלמעלה ועד לסלע, התקבלו במהלך החפירות החלטות מקומיות רבות על פירוק ממצאים. כלומר, הוחלט לפרק את חלק הממצא שנחפר ברבע הראשון, מבלי שממצאי הרבעים השכנים היו ידועים לנוגעים בדבר; ואילו ההחלטות ברבע השני נגזרו מהחלטות שכבר התקבלו ברבע הראשון, בלי הכרת הרבע השלישי, וכן הלאה. מידע מצומצם אך משמעותי מאוד על החלטות אלה נמצא במסמכים שהועברו ל"עמק שווה". ממידע זה אנו למדים על אירועים של הרס עתיקות, פירוק חפוז של מבנים ושל בית קברות קדום, ולחץ של היזמים להגיע אל תחתית הבור, ואל השכבות המייצגות לכאורה את העבר היהודי.

• **הרס בלתי-מבוקר של עתיקות** נגרם בעקבות הצורך ההנדסי לדפן את הבור מבפנים ברצף כלונסאות המייצר מעין ארגז בטון סביב החפירה (מסמך 15). בחניון גבעתי, נוצקו כלונסאות בטון לתוך רצף של קידוחים המעמיקים מפני השטח עד לסלע. יש להניח כי קידוחים אלה השמידו כל שריד ארכיאולוגי שנקרה בדרכם, ואילו רצף הכלונסאות יצר קיר בטון בעובי של כמטה, החוצץ בין השרידים שבתוך החפירה לבין יתר השרידים שבשוליה, ומסתיר את חתך השכבות הארכיאולוגי הגובל בחפירה. סוגיית ההרס שגרמו הכלונסאות לא נעלמה מעיני רשות העתיקות, ובישיבות אף הובעו הסתייגויות מהרעיון:

"הפתרון של כלונסאות לא יכול להתאים בשלב הנוכחי של החפירה, יש להמשיך את החפירה טרם מאשרים את הכלונסאות" (גדעון אבני, רשות העתיקות, מסמך 14).

"יש השפעה על הממצא מסביב, לכן מציע להתייעץ בפורום רחב יותר. קיר הכלונסאות יגרום להרס בשטח גדול... מבקש לקבל מספר הצעות, על מנת שנוכל לתת את התייחסותנו" (ג'ון זליגמן, מסמך 15).

לא ידוע לנו אם אמנם התקיימה התייעצות נוספת ואם הוגשו הצעות נוספות – בסופו של דבר, הכלונסאות הוקמו בשטח.

• מקרה של פירוק חפוז של שכבה ארכיאולוגית התרחש בפברואר 2008, כאשר בית קברות, כנראה מן המאה ה-11, פונה משטח החפירה. כפי הנראה, הגופים הממונים ברשות העתיקות לא ידעו בזמן אמת על קיומו או היקפו של בית הקברות עד לחודש מאי של אותה השנה. אז דווח מפי יובל ברוך על "כ-100 ארגזים" של עצמות אדם שנאספו בשטח (מסמך 31). החופה, דורון בן עמי, פירט:

"בחודש פברואר [...] התגלו בחלק ניכר של שטח החפירות עצמות אדם בתפזורת. העצמות התגלו בתוך שכבת עפר מימי הביניים ומהתקופה הממלוכית [...] בסה"כ התגלו שברי עצמות של מספר פרטים שאין אפשרות לאמוד את מספרם המדוייק אך נראה שמדובר בכמה עשרות (להערכתי בלבד שאיננה מתבססת על ידע באנתרופולוגיה פיזית)".

שאר חלקיו של אותו בית קברות, כפי הנראה, נתגלתה בשנת 2013, שכן בתאריך 6.5.2013 (מסמך 32) דיווח בן עמי: "נמצאו קברים יהודיים בשטח ולדעתי, יימצאו קברים בחלק שהתחלנו לחפור עכשיו". דיווחים אלה נמצאים במסמכים פנימיים בלבד, ונעדרים לחלוטין מתיקי התיעוד ומן הדיווחים הפומביים של תוצאות החפירה, כך שממצאיהם אינם גלויים לעין הציבור והקהילה המדעית.

"נמצאו קברים יהודיים בשטח ולדעתי, יימצאו קברים בחלק שהתחלנו לחפור עכשיו". דורון בן עמי, רשות העתיקות. דיווחים אלה נמצאים במסמכים פנימיים בלבד, ונעדרים לחלוטין מתיקי התיעוד ומן הדיווחים הפומביים.

המקרה המתואר מהווה מחדל ארכיאולוגי חמור, שכן העדויות הארכיאולוגיות על אוכלוסיית ירושלים בתקופה הממלוכית (או הפאטימית, כפי שנטען יותר מאוחר לגבי התיארוך) נדירות ביותר, לא כל שכן כאשר מדובר, אולי, באוכלוסייה מעורבת, מוסלמית ויהודית. על פי דבריהם של החופר ושל ארכיאולוג המרחב שצוטטו לעיל, פונו הקברים והעצמות בחופזה, ללא תיעוד ראוי ובלי נוכחות של אנתרופולוג בשטח, כמתחייב בחפירה תקנית. יש להניח כי היזמים הבינו היטב את המשמעות המדעית והציבורית של חפירה בבית קברות קדום (החפירה הייתה עשויה להיות מוקפאת לזמן לא ידוע).

• ממצאים רבים מהתקופות המוסלמיות בחניון גבעתי – ובכללן רובע מגורים הכולל בתים ורחוב – פורקו ופונו משטח החפירה. דבר זה עולה מניתוח רצף ממצאי החפירה ברבעים השונים, שבכולם נחשפו

ממצאים מן התקופה הרומית ומטה (דבר המחייב את פירוק השכבות המאוחרות יותר שמעליהם), ומודגם בהחלטות שנתקבלו בישיבה על ממצאי עונת 2007 (מסמך 33) כאשר הוחלט כי:

"(1) השכבה הביזנטית (בור המים) תפורק עד לנדבכים התחתונים. (2) השטחים יחוברו [הכוונה לשטחי חפירת 2003 ו-2007], המטרה לחשוף, בשלב זה, את שכבת בית שני [...] (3) בסיום חפירת שכבת בית שני יתקיים דיון נוסף על המשך החפירה לפני פירוקו (אם בכלל)".

בפגישת תכנון עם עמותת אלע"ד נקבע מועד סיום חפירה "עד למפלס הרומי" (דף סיכום אלע"ד, מסמך 34), תוך הפעלת לחץ להעמקה נוספת, עד לשרידי התקופות המקראיות ("נטיית הלב היא להציג את השרידים מימי בית ראשון", כדברי אביתר כהן, איש רט"ג [ועדת ההיגוי, מסמך 35]). בהקשר זה, סיכום הפגישה מה-6.5.2013 (מסמך 32) מאלף:

שוקה דורפמן: "מבקש לדעת כיצד מקדמים את הפירוקים... על מנת שהחפירה תסתיים בתוך תשעה חודשים".

דורון בן עמי: "מבחינת החפירה טרם נחשפו שרידים משמעותיים מתקופת התנ"ך".

ש"ד: "מה גורם לכם לחשוב שאכן ימצאו כאלה?".

דב"ע: "מכיוון שכבר מצאנו שרידים מתקופת התנ"ך".

יובל ברוך: "ישנם ממצאים שכבר לא באתר ועדיין יוצגו ולכן, את התקופה הרומית ניתן להציג בדרך אחרת".

ממצאים רבים מהתקופות המוסלמיות בחניון גבעתי - ובכללן רובע מגורים הכולל בתים ורחוב - פורקו ופוננו משטח החפירה.

גם בסמוך לגמר החפירה, בשנים 2012 ו-2013, נמשכו הפירוק וההרס (המכונים מעתה "הסרת ממצאים") של שרידים ארכיאולוגיים, כפי שעולה מסיכומי הדיונים בתאריכים 13.6.2012 (מסמך 36), 26.8.2012 (מסמך 34), ו-7.3.2013 (מסמך 37).

על השפעתה של הבנייה על הארכיאולוגיה ועל סימני השאלה הגדולים באשר ליכולת לשמר ולהגן על הממצאים, ניתן ללמוד גם מדברים שנאמרו בדיון ב-6.5.2013 (מסמך 32), כשהתכנית לבנייה בחניון גבעתי (תב"ע 13542 שהכין אדריכל רחמימוב) כבר אושרה בוועדה המקומית והמחוזית להפקדה:

שוקה דורפמן: "כמה מקומות חניה תוכננו בחניון גבעתי?"

יובל ברוך: "לדעתי, כ-260".

רענן כסלו: "לפי התכנית העדכנית, החנייה מתוכננת מתחת לכביש בפינה הצפון מזרחית של המבנה. נכון למצב הקיים, המבנה החדש יושב על הארכיאולוגיה ללא תכנון ואין דיאלוג בין הבנייה החדשה לממצא הארכיאולוגי".

ש"ד: "כיצד הארכיאולוגיה משפיעה על הנפחים?"

י"ב: "לפי התכנית שהוגשה לתב"ע, הקומה התחתונה היא המפלס הארכיאולוגי".

מהמסמכים עולה אם כן התמונה הבאה: המבנים שנתרו לשימור בחניון גבעתי, נכון להיום, מהווים רק חלק - אולי אף מיעוט - מסך המבנים שנחשפו בו, וגם גורלם של מבנים אלה בתוכנית הבנייה הסופית עדיין אינו ידוע, כפי שיתברר מיד.

שימור, שימור, ואין שימור

מראשית הדרך, תופס השימור מקום מרכזי ברטוריקה של רשות העתיקות סביב הבנייה בחניון גבעתי כאשר המונח "ל, שוקה דורפמן, קבע כי:

א. אם יתגלו עתיקות ייחודיות לא תתאפשר בנייה כלל.

ב. הממצאים הארכיאולוגיים ישולבו במבנה.

ג. המבנה ישולב במרקם האורבני" (מסמך 5).

כבר עמדנו על כך שעל פי המסמכים שהועברו לידינו, לא נערך כל דיון על הגדרת העתיקות שנתגלו בחפירות. עתה מסתבר שגם שימור הממצאים ששרדו לא זכה מעולם לעדיפות. השימור - או ליתר דיוק, העדרו - עובר כחוט השני ברבים מן המסמכים שבידינו. שוב ושוב עולה מתוכם שמעולם לא נוסחו עקרונות ברורים לשימור, ואילו שימור בפועל של שרידי בנייה בולטים (המכונה "שימור מלווה חפירה") נעשה באופן מוגבל ביותר. בהתחשב בכך שהשימור הוצג בוועדה המחוזית לבנייה כאחת הסיבות המרכזיות להקמת מרכז קדם, היעדרן של תוכניות שימור מעשיות מעורר תמיהה. מאידך, שימור של "חפירת הצלה" אינו שכית, שכן בדרך כלל מסתיימת חפירה כזו ב"שיחורור" השטח לבנייה.

מי משמר?

מתחילת הדרך הבהירה רשות העתיקות שעם תום הבנייה, לא תוטל עליה האחריות על העתיקות ושימורן: "עניין זה יהיה בטיפולם של אלע"ד ופמ"י..." (ג'ון זליגמן, מסמך 38). וכך גם נקבע בעת ההסכם בין רשות העתיקות ואלע"ד על תב"ע 9030 (מסמך 11), הכולל את התנאי כי "שימור העתיקות והשארות כשטח פתוח לציבור יהיה תנאי בלעדיו לא ניתן לבצע עבודות בנייה כלשהן באתר" (מסמך 9).

ואולם, לכל אורך הדרך, אין בידינו כל תיעוד לעבודת הכנה כלשהי מטעם היזמים לקראת שימור העתיקות באתר. ב-19.9.2012 (מסמך 39), כחצי שנה לאחר אישור הפקדת תכנית מרכז קדם בוועדה המחוזית, דנים עדיין ברשות העתיקות על קביעת עקרונות לשימור:

רענן כסלו (ראש מנהל שימור ברשות העתיקות): "הזמנת העבודה לביצוע הסקר והתכנון השימורי טרם אושרה על ידי עמותת אלע"ד. יש לייצר מנגנון עבודה לביצוע תיעוד, סקר ושימור כמקובל באתר כל כך חשוב".

דורון בן-עמי: "אין כזה אתר, בכזה סדר גודל, שלא מתבצעת בו עבודת שימור באופן קבוע. בחפירה בחניון גבעתי בוצעה עבודת שימור רק למשך מספר ימים בודדים. הדרישות שלנו לשימור לא נענו ע"י אלע"ד".

ר"כ: "יש לקבל החלטה מי קובע את הערכים של האתר".

שוקה דורפמן (בסיכום): "כבר עכשיו, יש לקבל החלטות מה מסירים ומה לא ובהתאם לכך יש לקבוע מדיניות וכללים כאשר המטרה לתחום את התקופות".

ב-1.11.2012 (מסמך 40) מציין רענן כסלו שוב כי אלע"ד מתנגדת לעבודות שימור בחניון "עד שלא יתקבלו החלטות".

"אין כזה אתר, בכזה סדר גודל, שלא מתבצעת בו עבודת שימור באופן קבוע. בחפירה בחניון גבעתי בוצעה עבודת שימור רק למשך מספר ימים בודדים. הדרישות שלנו לשימור לא נענו ע"י אלע"ד". דורון בן עמי, רשות העתיקות

כך אומר רענן כסלו גם ב- 2013: "אין הגדרה לחיבור בין המבנה החדש לבין הארכיאולוגיה" (מסמך 37). "המבנה החדש יושב על הארכיאולוגיה ללא תכנון ואין דיאלוג [קשר רעיוני] בין הבנייה החדשה לממצא הארכיאולוגי". (מסמך 32). ויובל ברוך מאשר: "עוד לא נגענו כלל בערכיות של הממצאים בחפירה" (מסמך 37).

מה משמרים?

כפי שהוסבר לעיל, דרישה לקיום "שימור מלווה חפירה" היא חריגה ביחס לחפירת הצלה, ונראה שהיזמים לא ששו לאמצה. שוב ושוב נדחו בקשות מנהל השימור של רשות העתיקות להתערב בנעשה, בטענה שרק כאשר יוחלט מה ישומר, יהיה טעם להתחיל בשימור (מסמך 39). כמובן שמבחינת היזמים הייתה זו התנהלות נוחה: האינטרס של היזם הוא נפח בנייה גדול ככל האפשר (דביר כהנא, מסמך 20: "כיום, אי הוודאות גדולה וטרם ידוע מה ייחשף, מה יישמר ומה ייהרס. יש לאשר נפח גדול... חשוב לתת ביטוי גם לתקופה שלנו [כלומר, למרכז קדם]" ושימור מלווה חפירה עלול לקבוע עובדות בשטח שיהיה קשה לשנותן בהמשך (הרבה יותר קל להורות על "הסרת" קיר הרוס ומתפורר מאשר על פירוק קיר שחוזק ושופץ).

קולה של רשות העתיקות עצמה לא היה אחיד. מצד אחד, קבלו ראש מנהל השימור וחופר האתר על התעלמות מצרכי השימור המלווה (מסמך 36, ור' גם מסמך 41). מצד שני, "חבל לייצב שרידים שעתידיים להתפרק" (שחר פוני, מסמך 42).

חילופי הדברים הבאים (מסמך 43) מדגימים היטב את הדילמה ואת רצון היזמים:

שוקה דורפמן: "מתי נוכל לקבל החלטות מה מסירים ומה משמרים?"

דורון בן-עמי: "כשנגיע לשכבות הרלוונטיות נוכל לגבש החלטות מה מסירים ומה משמרים".

דוד בארי: "האם ניתן לחשוב על כיוון שנתלה באוויר לדוגמה את המבנה הרומי?"

גם בדיון על ההרכב הסופי של העתיקות המיועדות לשימור ניכר ההבדל בין גישת הארכיאולוגים לגישת היזמים:

שוקה דורפמן (בסיכום): "יש לפתח כך שיהיה ייצוג הולם לכל התקופות; באחריות דורון בן עמי להגדיר את המועד בו נצטרך לקבל החלטות בנוגע להסרת" (מסמך 36).

אביתר כהן (רט"ג): "נטיית הלב היא להציג את השרידים מימי בית ראשון".

דורון בן-עמי: "[יש לשמר את ארמון הלני ואת המבנה הרומי]... כבר כעת ניתן לדעת מה ניתן להציג ומה ניתן לפרק (מסמך 35)".

זאב מרגלית (רט"ג): "רט"ג מקבלת את עמדת רע"ת לפיה יינתן ביטוי הולם לכל אחת מהתקופות אם בדרך של שימור והצגה ואם באמצעות המחשה".

דוד בארי: "יש להציג כמה שיותר עדויות הקשורות לתקופות מקראיות". (מסמך 26)

שוקה דורפמן: "מהיום החלטה בנוגע להסרת ממצאים בחפירה תתקבל רק על ידי המנהל ולא על ידי דורון בן עמי" (מסמך 37).

קביעתו של איש רט"ג כי הוסכם שחלק מן התקופות יוצגו באתר באמצעות "המחשה", מאפשרת למעשה פירוק מירבי של השרידים, כמו למשל בית החצר מן התקופה הרומית המאוחרת – מבנה ייחודי, עשיר בממצאים, המהווה אחד ממוקדי החפירה בחניון גבעתי. אם המבנה הרומי "יומחש" (או ייתלה באויר, כהצעת דוד בארי), יוכלו לחפור מתחתיו, לחשוף תקופות קדומות, ואגב כך להגדיל את נפח הבניין.

עבור מי משמרים?

חניון גבעתי לא נמצא במאדים. האתר שוכן בליבה של ירושלים ההיסטורית, כ-100 מטרים ממסגד אל-אקצא והכותל המערבי. הוא מוקף בבתי שכונת וואדי חילוה הפלסטינית, שכונה בת כ-5000 נפשות, בפאתי הכפר סילואן, שהוא שכונת-עוני מזרח-ירושלמית בת כ-40,000 נפשות. הממצאים הארכיאולוגיים בחניון גבעתי הם מורשת מרובת-תרבויות. יש בהם כדי לתרום לזיכרון ולזהות הקולקטיביים של מוסלמים, נוצרים ויהודים בוואדי חילוה, בירושלים, בישראל ובעולם כולו. הממצאים הארכיאולוגיים בחניון אף תורמים פרקים להיסטוריה של ירושלים בימי שילטון רומא וביזנטיון, ח'ליפי דמשק ובגדד ומלכי יהודה.

הערכים הקשורים בשימור ארכיאולוגי מקבלים ביטוי בעקרונות המנחים של רשות העתיקות עצמה (אתר רשות העתיקות, מינהל שימור). מוזכרים שם החובות הבאים:

- כיבוד קיומם של ערכים שונים ולעתים סותרים באתר
- כיבוד תרומתה של כל תקופה, ונקיטת מאמץ שווה לכל תקופה ותקופה
- עידוד המשכיותו של השימוש המסורתי של האתר
- הצגת האמת ההיסטורית
- עידוד השתתפותן של קהילות בעלות זיקה תרבותית, רוחנית וחברתית מיוחדת לאתר

אתר מינהל השימור של רשות העתיקות אף מפנה אל סדרה של אמנות אונסק"ו הנוגעות לחפירה ולשימור המורשת (אתר האינטרנט של איקומוס, אמנות) כמקורות סמכות, ומכך אנו למדים שאלה מוכרות על ידי רשות העתיקות כמסמכים מחייבים.

כל העקרונות והמסמכים המוזכרים לעיל מדגישים כי במורשת הארכיאולוגית יש בעלי עניין רבים, אולם המחויבות הראשונית בכל תהליך של שימור והצגה של מורשת היא כלפי קהילות שהאתרים נמצאים בתחומן. כך מוסבר הדבר באמנת המועצה הבינלאומית למונומנטים ואתרים (איקומו"ס). המשמשת כגוף מייעץ מקצועי לארגון אונסק"ו, אמנה שנתקבלה במושב המליאה (בה השתתפה נציגות מישראל) בקוובק, קנדה, בשנת 2008 (תורגם על ידינו):

מטרות אמנה זו הן:

1. קידום הבנה והערכה לאתרי מורשת תרבותית וטיפוחה של מודעות הציבור להגנתם ולשמירתם.
2. הבהרת משמעותם של אתרי המורשת למגוון קהלים, באמצעות הכרה קפדנית ומתועדת של משמעותם, באמצעות שיטות מדעיות ומחקריות מקובלות ובעזרת מסורות תרבותיות קיימות.
3. הגנה על הערכים המוחשיים והלא-מוחשיים של אתרי מורשת בסביבתם הטבעית והתרבותית, ובהקשרם החברתי.
4. כיבוד האותנטיות של אתרי מורשת תרבותית, על ידי הבהרת משמעותם של מרקמם ההיסטוריים וערכיהם התרבותיים, ועל ידי הגנה מפני השלכות של מערכת פרשנית זרה, לחץ של מבקרים, או פרשנות לא מדויקת ולא הולמת.
5. תרומה לשימור בר-קיימא של אתרי מורשת תרבותית, על ידי קידום הערכה ציבורית של פעולות שימור קיימות ושותפות בהן, במטרה להבטיח תחזוקה ארוכת-טווח של התשתית הפרשנית וביקורת מתמדת על תוכנה.

6. עידוד פרשנות לאתרי המורשת התרבותית, באמצעות פיתוח ויישום של תוכניות פרשניות מצד בעלי-העניין והקהילות הקשורות בהם.

אם לשפוט על פי המסמכים שהועברו לידינו מרשות העתיקות, הגורמים העיקריים המעורבים בהחלטות על השימור הארכיאולוגי בחניון גבעתי הם רשות העתיקות ויזמי הפרויקט. **שני מסמכים בלבד**, מתוך עשרות הדנים במרכז קדם, מתייחסים לבעלי עניין שאינם קשורים ביזמים.

המסמך הראשון הוא מכתב מאת ג'ון זליגמן, אשר נכתב בתגובה לבג"צ גבעתי (מסמך 44) ועבר שינויים קלים כדי לשמש תגובה גם למכתב תלונה של תושבי סילוואן מיום 12.1.2009 (מסמך 45). **במסמך קיימת התייחסות לדרישת התושבים להיחשב בעלי עניין בחפירת חניון גבעתי, וכך נאמר בו:**

"המכתב [של תושבי סילוואן] מתייחס לצורך האתי המחייב התייעצות עם הסביבה האנושית. מדובר כאן בציטוט סלקטיבי והבנה לקויה של אמנות ICOMOS. **אמנות אלו לא מתייחסות לשיתוף ציבור במרקם עירוני מהסוג שקיים בחניון גבעתי אלא מתייחסות לארכיאולוגיה בסביבה של 'indigenous peoples'. הכוונה בדרך כלל היא לתושבים "ילידים" מסוג של האינדיאנים בצפון אמריקה, המאורי בניו זילנד והאבוריג'ינים באוסטרליה.** זה אינו המצב במקרה דנן מאחר ובעל השטח הוא היזם והמממן של החפירות הארכיאולוגיות בשטח שבבעלותו. ולכן רשות העתיקות סיפקה לבעל השטח את כל המידע הדרוש להבנת המורשת התרבותית הבנויה המצויה בשטח החפירה, הפיצה מידע אודות החפירות באמצעי התקשורת ואף פרסמה את המידע באתר האינטרנט של רשות העתיקות."

מסמך זה, שלא ברור אם יצא אי-פעם מתחומי הרשות, מעיד על כמה תפיסות יסוד חשובות: ראשית, תושבי המקום שיש להתחשב בהם הם רק כאלה המזוהים עם הדפוס של "ילידות" (natives), כפי שעוצב על ידי מעצמות קולוניאליות במאה ה-19. מכך משתמע כי תושבי ואדי חילוה הפלסטינים אינם ילידים, אם משום שלדעתו של זליגמן ישראלים אינם מתיישבים קולוניאליים, אם משום שהפלסטינים אינם באמת תושבי המקום (כטענתם הנפוצה של תומכי אלע"ד). על פי הנאמר כאן, הזכות להגדרה של תושבי סילוואן אינה נתונה בידי התושבים עצמם, אלא בידי פקיד הרשות הישראלי, ולכאורה אין בעיניו כל חשיבות לדעתם.

חלקו השני של סעיף זה במכתב, מרחיק לכת לא פחות: קיומם של בעלים "פרטיים" בשטח הופך את האתר לבועה המנותקת מסביבתה, ובכך מעלים את הצורך בהתייעצות, תיאום, הדרכה וכיו"ב עם שכני החפירה. יתר על כן, חובת הדיווח על הממצאים חלה אך ורק כלפי בעליו. כאן אנו למדים על קידוש זכות הקניין של היזמים מעל כל שיקול אחר, מה שמדגיש עוד יותר את ניגוד העניינים לכאורה שבו נמצאת רשות העתיקות: חובתה ליזם עולה על חובתה לתושבים המקומיים ולציבור הרחב.

"אמנות אלו אינן מתייחסות לשיתוף ציבור במרקם עירוני מהסוג שקיים בחניון גבעתי אלא מתייחסות לארכיאולוגיה בסביבה של 'indigenous peoples'. הכוונה בדרך כלל היא לתושבים "ילידים" מסוג של האינדיאנים בצפון אמריקה, המאורי בניו זילנד והאבוריג'ינים באוסטרליה. זה אינו המצב במקרה דנן מאחר ובעל השטח הוא היזם והמממן של החפירות הארכיאולוגיות בשטח שבבעלותו." ג'ון זליגמן, רשות העתיקות

מגמה דומה של התבטלות המדינה בפני היזם הפרטי עולה מתגובת רט"ג לבקשת תושבי סילוואן לבקר בחפירות (מסמך 46): "יש לזכור כי האתרים המצויים בשטח בבעלות פרטית נדרשת הסכמת הבעלים

ללא קשר להיות בשטח גן לאומי וכד". אם נכון הדבר, הרי שגם במרכז קדם העתידי, ניתן יהיה להגביל את הביקור באתר על פי רצון הבעלים, ותכנית מתחם קדם תקדם בעיקר את עניינם הפרטי של בעלי השטח.

התנהלות רשות העתיקות ורט"ג משקפות היטב את עמדת אלע"ד (מסמך 15), לפיה "חברת בן דוד מייצגת את הצד המסחרי בפרויקט ואילו עמותת אלע"ד מייצגת את המטרות הציבוריות". כאשר יזמי תוכנית הבנייה נחשבים נציגי הציבור, הרי שעקרונות השימור הנעלים של רשות העתיקות הופכים לעלה נידף.

מי הוא בעל הבית בחניון גבעתי?

היחסים הפורמאליים בין שני האירגונים, רשות העתיקות ואלע"ד, מתבהרים בקביעתו של מנכ"ל הרשות שוקה דורפמן, המתייחס לעבודות המתנהלות בין מרכז המבקרים הקיים לחניון גבעתי (מסמך 42): "להלן שרשרת ניהול הפרויקט: עמותת אלע"ד [...], חברת מוריה **ורשות העתיקות כקבלן משנה לביצוע חפירות ארכיאולוגיות**".

סדר זה, המעמיד את היזם בראש הפירמידה, את רשות העתיקות כקבלנית חפירות, ואת מנהל החפירה כעובד רשות הנתון למרותו של כל מדרג הפקידות ברשות עצמה וכן למרות היזם, מקבל ביטוי חריף במסמכי חניון גבעתי ומבהיר את עיקר ההבדל בין חפירה מחקרית לחפירת הצלה חוזית. בחפירה חוזית היזם מנסה להשפיע על היבטים רבים של החפירה:

- **מתי חופרים:** חפירת חניון גבעתי מתנהלת מאז שנת 2007 ברצף, במשך כל השנה. כאשר הוצע לעצור את החפירות בחורף, לשם עיבוד ולימוד תוצאות החפירה, טען היזם דוד בארי כי **"יש לנצל את החורף כעונת תיירות דלה ולהאיץ את קצב החפירה"** (מסמך 47). וכך היה.

- **קצב החפירה:** ב-22.7.2012 (מסמך 41) מסר המנכ"ל דורפמן כי "בכוונת דוד בארי לסיים את החפירות בעוד כשנה". דורון בן-עמי, הארכיאולוג המנהל את החפירה, התנגד: "זו אמירה לא ריאלית. המשך החפירה מחייב טיפול שימורי, עוד בטרם קבלת החלטה מה יוצג ומה לא... יש לאסוף יותר נתונים, זהו שלב מוקדם כדי לקבל החלטות מה נשמר ומה לא ומה נציג ומה לא". אלא שכעבור חודש הודיע דוד בארי כי מבחינת עמותת אלע"ד, ניתן לעבוד בשתי משמרות כדי לזרז את הקצב. ודורון בן עמי הודיע: "נוכל לסיים את חפירת ההצלה תוך שנה" (מסמך 44).

- **שיטת החפירה:** בדף הסיכום של אלע"ד, ב-26.8.2012 (מסמך 34), מדווח על חפירת מנהרה בסמוך לכותל המערבי כ"**חפירה צידית + אנכית**". וב-25.11.2012 (מסמך 35) ביקש דוד בארי "להתקדם בחפירת השרידים הקדומים כולל בחינת חיבור פיזי תת קרקעי בין גבעתי לעופל". המלצותיו של בארי אינן המלצות בעלמא: כפי שידווח בפירוט כאשר יפורסמו מסמכי חפירת בית המעיין ובריכת השילוח, "חפירה צדית" פירושה חפירה במחילות, בשיטה שנגקטה לאחרונה בארכיאולוגיה של ירושלים הקדומה בתקופה השלטון התורכי, ומאפיינת את הפרויקטים שיזמה אלע"ד ברחבי עיר דוד. זוהי שיטה ארכיאולוגית פסולה, הדורשת השקעה מאסיבית בבניית תומכות פלדה ובטון ומסכנת את סביבתה – הן הארכיאולוגית והן הבנויה.²

- **ניהול צוות החפירה (פועלים):** על פי הסיכום האחרון בין הרשות לאלע"ד, "[נציג העמותה] ישמש כמנהל עבודה ומנהל כח אדם של החפירה, שבאחריותו [גיוס כ"א], היעדרויות, חופשות [...] שיבוץ העובדים לשטחי החפירה השונים בעיר דוד ועוד. **מובהר כי צוות רשות העתיקות לא יעסוק בעניינים אלו ולא יתערב בהחלטות העמותה בכל הקשור לנושאים הללו**" (מסמך 48).

2 להסבר על הבעייתיות בחפירה האופקית: י' מזרחי, "ירושלים תחתית - חפירת מחילות, מנהרות וחללים תת-קרקעיים באגן הקדוש" עמק שווה, 2011

ד' | הון-שלטון: המימון של חפירות חניון גבעתי

כמעט מיום היווסדה, חלק הארי של תקציב רשות העתיקות מורכב מהכנסות מפעולות חוזיות – חפירות הצלה ופרויקטים של שימור. היקפם עולה משנה לשנה, בעוד התיקצוב הממשלתי נותר מצומק, וכתוצאה מכך מתקיימות משרות רבות ברשות העתיקות מכוח קיומם של הפרויקטים. כיום, רק כרבע מתקציבה של הרשות מגיע ממשרד האוצר, ואם חלילה תחול ירידה משמעותית בהיקף החוזים (ובעיקר בחפירות הצלה), תיאלץ הרשות לוותר על חלק ניכר מעובדיה. לדוגמה, תקציב הרשות בשנת 2012 היה 185 מיליון ₪, מתוכם 132 מיליון ₪ מקורם במיזמים ארכיאולוגיים. בשנה זו ביצעה הרשות כמעט 300 חפירות ארכאולוגיות, מרביתן מצומצמות בהיקפן, ולרוב לא עולה תקציבן יותר מכמה עשרות אלפי שקלים.

על רקע זה, קיומו של פרויקט בסדר-גודל כשל חניון גבעתי הינו משמעותי ביותר לרשות. על פי אומדני העבודה שבידינו, שמונה עונות החפירה בחניון גבעתי הניבו כ-2000 ימי חפירה. זוהי כמות כמעט בלתי-נתפסת במונחים מדעיים. לשם השוואה, עונת חפירות ממוצעת בחפירת מחקר אקדמית היא 20-30 ימי עבודה בשנה. אם כך, 2000 ימים הם 65-100 עונות חפירה אקדמיות. חפירות יגאל ידן במצדה – ממפעלי החפירה המפוארים בתולדות המדינה – הקיפו כ-350 ימי חפירה. גם אם נניח שידין עבד בצוות גדול פי-כמה מזה של גבעתי, החפירה החדשה עדיין עולה בהיקפה על חפירת מצדה. מדובר אם כן במפעל עצום, המעסיק לא רק את חופריו ומנהליו, אלא גם בעלי מקצוע רבים העוסקים בעיבוד ממצאי החפירה.

עלות החפירה

עלותה המדויקת של החפירה בגבעתי אינה ידועה לנו. בידי "עמק שווה" מצויים אומדנים שהוכנו על ידי רשות העתיקות לפני כל שלב ושלב בחפירה (מדובר בדרך כלל באומדנים לארבעה חודשי עבודה, ובידינו 18 אומדנים כאלה, וכן כמה אומדנים נוספים מהשנים הראשונות). למעט 13-2012, כל האומדנים אינם כוללים את התשלום לפועלי החפירה אלא לצוות המקצועי בלבד, והם מסתכמים בכ-10 מיליון ₪. כדי לחשב את העלות הממשית של החפירה, אנו מניחים שהיו במוצק 30 פועלים לאורך 2000 ימי עבודה, ובהנחת עלות של 250 ₪ לפועל ליום, אנחנו מקבלים סכום נוסף של 15 מיליון ₪ לאורך שמונה עונות החפירה (כמות הפועלים מדווחת באופן ספוראדי, והיא נעה בין 100-120 פועלים). מדובר, אם כן, בפרויקט שעלותו הממוצעת ליזם לאורך השנים היא מעט יותר מ-3 מיליון ₪ לשנה. אולם, יש לזכור שמדובר רק בפרויקט אחד מתוך מספר פרויקטים המבוצעים בשיתוף רשות העתיקות ואלע"ד, כך שבשנים 2012 ו-2013 היקף ההתחייבויות של אלע"ד כלפי פרויקטים ארכיאולוגיים בירושלים מגיע לסכומים המגיעים עד כ-10% מכלל הפרויקטים הארכיאולוגיים המבוצעים על ידי רשות העתיקות מדי שנה.

לכאורה, אפשר היה לראות בכך הצלחה גדולה של רשות העתיקות, הרוותמת גוף פרטי למען מטרות ציבוריות, אלא שכבר ראינו כי המצב הוא הפוך, ולכאורה מדובר בעמותה פרטית הרוותמת גוף ציבורי למשימות כלכליות-אידיאולוגיות משלה. זאת משום שבסופו של דבר, העמותה מקבלת לידיה שטח "משוחרר" לבנייה ולתיירות, בעוד רשות העתיקות נותרת עם חובות עיבוד ופרסום, העתידים ודאי להימשך הרבה שנים לאחר שייפסקו תשלומי העמותה. על פי חוק העתיקות, האחראיות לעיבוד הממצאים ופרסום הדו"חות המדעיים של חפירות גבעתי מוטלת על בעל רישיון החפירה, כלומר, על רשות העתיקות עצמה. כל עוד נמשכות החפירות בעיר דוד, מממנת עמותת אלע"ד מספר משרות תקניות של ארכיאולוגים, מעבדי חומר, רפאים, ציירים ועוד מומחים בתחומים שונים. אך זוהי רווחה

"לא ברורה לי ההחלטה של הפסקת העבודה לשלושה ימים בין יום כיפור לסוכות. האם לא ברור לך הלחץ שלנו לסיים את העבודות??". מנהלת מח' פיתוח ומח' הסברה בעמותת אלע"ד

לאור יחסי עבודה אלה, תוכן תכתובות הדוא"ל המתוחות שהגיעו לידינו, תכתובות בין מנהל החפירה ומנהלת מח' פיתוח ומח' הסברה בעמותת אלע"ד (מסמך 49), אינו מפתיע.

מנהלת המחלקה מאלע"ד: "לא ברורה לי ההחלטה של הפסקת העבודה לשלושה ימים בין יום כיפור לסוכות. האם לא ברור לך הלחץ שלנו לסיים את העבודות?? האם יש משהו שפיספסת כאן?..."

מנהל החפירה: "אף שאיני חייב בהסברים לך אעדכנך שהחלטתי ששלושת הימים הללו לא יהיו ימי עבודה לאור בירור שערכנו בין העובדים שהעלה שמרביתם המכרעת לא יגיע בימים אלה. כמו שאת יודעת לא ניתן לשנע את העפר החוצה עם מעט עובדים והיעילות של ימים אלה שואפת לאפס..."

מנהלת המחלקה מאלע"ד: "אתה לא חייב לי הסברים?? גם הבוסים שלך ברשות העתיקות לא ידעו על החופשה הזאת... מה זה הסגנון הזה "אני לא חייב לך הסברים!!!" זה הקו שאתה נוקט עכשיו מול עמותת אלע"ד? פשוט שאבין... אין כל סיבה לחגוג 6 שנות חפירה. כמה שנים יותר מדי – שנים בהם אלו שאתה "לא חייב להם הסברים" מתרוצצים כדי להשיג גם לך משכורת!"

המרצע יצא מן השק. בפרק הבא נבחן לעומק את האמירה הזו, וננסה להבין מי נטפל למי בעסקאות חניון גבעתי וירושלים ההיסטורית.

"מה זה הסגנון הזה "אני לא חייב לך הסברים!!!" זה הקו שאתה נוקט עכשיו מול עמותת אלע"ד? פשוט שאבין... אין כל סיבה לחגוג 6 שנות חפירה. כמה שנים יותר מדי – שנים בהם אלו שאתה "לא חייב להם הסברים" מתרוצצים כדי להשיג גם לך משכורת!". מנהלת מח' פיתוח ומח' הסברה בעמותת אלע"ד

**העברות כספים לחיוב וזיכוי אלע"ד ברשות העתיקות ממשרדי ממשלה ומקורות חוץ אחרים
2011-2013**

העברות כספים ממשרד התיירות

תאריך	פרטים	סכום (₪)	הערות
01/01/2012	חובות אלעד	1,025,000.00	*
28/07/2013	צינור העברת מתמ	567,884.00	
08/09/2013	צינור העברת מתמ	828,504.85	
14/10/2013	צינור העברת מתמ	21,037.91	
14/10/2013	צינור העברת מתמ	611,442.35	
14/11/2013	העברה במסגרת צי	4,911.47	*
14/11/2013	העברה מחמ"ת	2,386.00	
20/11/2013	העברת צינור אלע	26,349.70	*
20/11/2013	העברה במסגרת צי	100,000.00	*
20/11/2013	העברת צינור לאל	245,839.13	*
20/11/2013	העברת צינור אלע	500,000.00	*
20/11/2013	העברת צינור אלע	759,315.59	*
20/11/2013	העברת צינור לאל	765,692.04	*
25/11/2013	העברת צינור לאל	522,860.70	*
05/12/2013	העברת צינור מתמ	750,097.41	
11/12/2013	העברה מחמ"ת-חפי	615,222.92	
	סה"כ ממשרד התיירות	7,346,544.07	

העברות ממשרד המדע

תאריך	פרטים	סכום (₪)	הערות
31/12/2011	משרד המדע לאלע	2,500,000.00	
14/11/2013	העברה ממשרד המדע	5,000,000.00	
30/12/2013	בגין עיר דוד 20	4,000,000.00	*
	סה"כ ממשרד המדע	11,500,000.00	

קצרת-מועד, שכן תהליך העיבוד והפרסום עתיד להימשך שנים רבות. בשנת 2014 יצא לאור הכרך הראשון של דו"חות החפירות בגבעתי. ספר עב-כרס זה, שהחופרים מתהדרים בו כעדות לעמידתם בלוח זמנים הדוק לפרסום על פי חוק, מקיף בסה"כ כ-10% משטח החפירות הכולל. אילו יצליחו החופרים לעמוד במשימה של פירסום כרך בכל שנתיים – קצב מרשים לכל הדעות – יעברו לפחות כ-15 שנים נוספות לפני שיסתיים התהליך המדעי כולו. עלויות החזקת צוות מחקר במשך 15 שנה בוודאי לא יתבססו על עמותת אלע"ד, אלא על הקופה הציבורית.

הקופה של אלע"ד – האם היא קופתם הפרטית?

ישנן עדויות לכך שאלע"ד נהנית מנתחים שמנים של כספי ציבור. על אלה הידועים לנו נוכל לדווח, ועל אלה הנעלמים עדיין מן העין הציבורית – בהיות העמותה פטורה מדיווח על מקורות המימון שלה אצל רשם העמותות – נדרש להמשיך ולחקור.

חפירות חניון גבעתי מומנו מראשיתם, בשנת 2002, על ידי גוף ציבורי – החברה לפיתוח מזרח ירושלים (חברה ממשלתית), כפי שעולה מסדרת אומדנים והתכתבויות (מסמך 50, 51, 52, 53, 54, 55). באומדנים זוהה היזם – החברה לפיתוח מז' ירושלים – בסיווג "ממשלתי".

החל מ-2007 ועד תום 2011 הוכנו האומדנים עבור יזם שזוהה כאלע"ד, אולם סיווג היזם ע"י רשות העתיקות נותר "ממשלתי" (מסמך 56, 57). איננו יודעים מהו מקור הכספים ששילמה אלע"ד בשנים אלה עבור החפירות בגבעתי – כ-15 מיליון ₪ על פי האומדן שערכנו לעיל (כולל עלות הפועלים). אולם הסיווג כ"ממשלתי", שמעיד על שימוש בשיטת החיוב הנהוגה בחוזים עם גופים כמו מע"צ, חברת החשמל או העירייה אינו מובן (לפי בג"צ כפר שמריהו, במקרה שהיזם הוא ממשלתי, עיקר נטל התשלום נופל עליו, להבדיל ממקרה של יזם פרטי, אז נטל התשלום המוטל עליו נמוך יותר). ייתכן שהיה ידוע לרשות העתיקות שמימון החפירות בשנים אלה לא היה מכיסה הפרטי של העמותה, אלא מימון ציבורי, ולכן סיווג את העמותה כגוף ממשלתי. כך או כך, אין בידינו מסמכים שיכולים לאשר הנחה זו.

במהלך שנת 2011 חדלה אלע"ד לממן ישירות את פועלי החפירות. תחת זאת, הועברו סכומים אל רשות העתיקות על מנת לכסות את עלויות החפירה כולה – צוות מקצועי ופועלים. בחשבונות החיוב-זיכוי (חו"ז) מסוף שנת 2011 ועד סוף 2013, אנו מוצאים העברות בסכומים הולכים וגדלים – כ-2.5 מיליון ₪ בסוף 2011, כ-8 מיליון ₪ בשנת 2012, וכ-16 מיליון ₪ בשנת 2013 – סכומים שיועדו בעיקר לכיסוי עלות הפועלים בכל הפרויקטים של אלע"ד, ובכללם חניון גבעתי. המידע שנמצא ברשותנו לגבי שנת 2014 כולל העברות כספים עד ה-18 בפברואר. בתקופה קצרה זו, תקופה בת פחות מחודשיים, חויבה וזוכתה עמותת אלע"ד בסכום של כ-8 מ' ₪. ההעברות הן ממשרדי ממשלה – משרד התיירות, משרד המדע, ועוד מקור לא ידוע. בנוסף, אנו יודעים שבשנת 2012 הוגבר מאד קצב העבודה בגבעתי (מסמך 43), ולפיכך יש להניח שחלק נכבד מהסכומים הללו אכן הושקע בחפירה זו. משמעות הדבר היא, שהעלות הכללית של חפירות גבעתי גדולה מן המשוער – אולי כ-30 מיליון ₪ לאורך 12 שנות החפירה (8 עונות). עתה גם ידוע לנו בוודאות, כי חלק ניכר מסכום זה מומן על ידי כספי ציבור – החברה לפיתוח מזרח ירושלים ומשרדי ממשלה שונים.³

מסוף שנת 2011 ועד סוף 2013, אנו מוצאים העברות בסכומים הולכים וגדלים – כ-2.5 מיליון ₪ בסוף 2011, כ-8 מיליון ₪ בשנת 2012, וכ-16 מיליון ₪ בשנת 2013.

³ אין בידינו מידע על מקור הכספים ששולמו במהלך 2007 – 2010 ומה חלקם של משרדי הממשלה במימון חפירות בעונות אלו.

העברות ממקור לא ידוע

תאריך	פרטים	סכום (ש"ח)
01/01/2012	חובות אלעד	1,025,000.00
12/11/2012	כיסוי חובות אלעד	1,000,000.00
12/11/2012	כיסוי חובות אלעד	2,003,773.00
18/12/2012	תשלום לעיר דוד	3,500,000.00
	סה"כ ממקור לא ידוע	7,528,773.00

סה"כ העברות לחו"ז אלעד* 26,375,317.07

* לא תמיד מופיעים פרטי המשרד המעביר ברישומי הנהלת החשבונות. בכל זאת, ניתן לזהות חלק גדול מההעברות באמצעות פרטי ה"כרטיס הנגדי" המופיע בכל שורה של כרטיס הנה"ח, בתנאי ששורה אחת זוהתה בוודאות ע"י רישום פרטים. ההעברות המסומנות בכוכבית צוינו בדרך זו.

מימון ממשלתי עקיף

תנאי התשלום של אלעד"ד אצל רשות העתיקות הם לרוב שוטף+60 יום, כלומר, רשות העתיקות נותנת אשראי של חודשיים לאלעד"ד (למרות שבאומדנים כתוב במפורש שאלעד"ד מחוייבים לשלם מקדמה לפני התחלת העבודות). אם ממיינים את הכרטיס לפי תאריכי תשלום, מתברר כי בנוסף לתנאי התשלום הנוחים הללו, מאחרת אלעד"ד בתשלומים ושוקעת לעתים קרובות בחובה, לפעמים בסכומים העולים על מיליון ש"ח ואף 2 מיליון ש"ח. מצב זה מתבטא בדבריו של גזבר הרשות בני הרפז, שבמהלך דיון מיום 19.03.2012 (מסמך 58), הצהיר כי "עמותת אלעד"ד חייבת לנו כ-4 מיליון ש"ח בגין ביצוע חפירות ארכיאולוגיות". אף חוב זה – כמוהו כמתן אשראי נדיב על ידי גוף ממשלתי – לעמותת פרטית.

כסף, הפרטה והשפעה

מה אנו למדים ממסלול הכסף של פרויקט גבעתי? עמותת אלעד"ד מקבלת כספי ציבור. כספים אלה יוצאים מן הממשלה, עוברים דרך העמותה, שם הם נצבעים בצבעיה, וחוזרים, בחלקם, אל הממשלה באמצעות רשות העתיקות, שהיא עתה קבלן משנה לצורך ביצוע חפירות. מעבר הכספים דרך העמותה הופך כספי ציבור שקופים לכספים "פרטיים", שאופן השימוש בהם נטול ביקורת ציבורית מספקת. בעבור רשות העתיקות, המשוועת לפרויקטים בשל תקציבה הסטוטורי המוגבל, מהווה עמותת אלעד"ד מקור מימון איתן, הנהנה גם מפעילות עיסקית-תירותית ומתורמים מניבים, וגם מאוזן קשבת במשרדי הממשלה.

מתברר כי בנוסף לתנאי התשלום הנוחים הללו, מאחרת אלעד"ד בתשלומים ושוקעת לעתים קרובות בחובה, לפעמים בסכומים העולים על מיליון ש"ח ואף 2 מיליון ש"ח.

סיכום

דין וחשבון זה מתמקד במקרה מבחן – בניית מרכז קדם על עתיקות עיר דוד – ומטיל אור על התהליכים הפוקדים אירגונים ממשלתיים במהלך חבירתם אל אירגונים חוץ-ממשלתיים בעלי גב פוליטי וכלכלי חזק. התחקיר, המסתמך על עשרות מסמכים פנימיים של רשות העתיקות, מדגים כיצד עלול ארגון ממשלתי להיכנע למציאות פוליטית ולמערכת אינטרסים זרה לו, ולבצע תפנית של 180 מעלות במדיניותו, תוך ויתור על ערכי-יסוד מקצועיים.

במהלכי התכנון שבהם היא שותפה, שינתה רשות העתיקות את מדיניותה המוצהרת ואת תפקידה הערכי כמגינת שרידי המורשת, לטובת שותפות שנויה במחלוקת, הן פוליטית והן מקצועית, בתכנון ובבנייה על גבי עתיקות. שותפות זו העניקה ועודה מעניקה לה נכסים פוליטיים וכלכליים, המתבטאים במימון ממשלתי לפרויקטים עתירי-כספים.

בהיבט המדעי, הופכת רשות העתיקות למעין שחקן-משנה בזירתו של אתר ארכיאולוגי ראשון במעלה – אולי החשוב ביותר בתחום אחריותה בשנים האחרונות. כקבלנית-משנה ליזמים, היה עליה להגן בחירוף נפש על ערכי מדע מפני תכתיבים הנובעים מצרכים אידיאולוגיים ואחרים של היזם. הצלחתה של הרשות בעמידה על ערכי המדע בחניון גבעתי שנויה במחלוקת וראויה לדיון מעמיק בקרב ציבור הארכיאולוגים. דיון זה הינו דחוף לנוכח הראיות כי רשות העתיקות כבר פירקה שכבות ארכיאולוגיות, הצניעה ממצאים ומבנים, ובכלל – כבלה את עצמה אל סד של לחצים, אשר עלולים להכריע ולעצב מחדש ערכי מחקר מרכזיים. במהלך תהליך זה, נראה שאנשי הרשות הטמיעו את סדר העדיפויות של היזם בחיפוש אחר הממצא המיוחס לעבר היהודי. דומה שהטמעה זו אף חדרה לשפת המסמכים עצמם, כאשר המונח "הסרה" מחליף את המונח "הריסה", חפירה במחילות נקראית "חפירה צדית", והתערבויות הרסניות סביב החפירה מוגדרות כ"טיפול בנושאים הנדסיים".

במישור הציבורי נחשפת רשות העתיקות בכל אדישותה, לא רק כלפי תושבי וואדי חילוה הפלסטינים, אלא אף כלפי הקהילה הארכיאולוגית עצמה. רשות העתיקות נוטלת לעצמה את מלוא האחריות לקביעת עתידה של המורשת הבנויה בירושלים הקדומה, מבלי לשתף כהלכה את הקהילה האקדמית, תוך ביטול זיקתה של המועצה לארכיאולוגיה לחפירות בירושלים וללא כל דיון על מיכלול הנושאים הקשורים בחשיפתה, שימורה והצגתה של מורשת זו. מן המסמכים עולה בבירור הריכוזיות הקיצונית של רשות העתיקות: המנכ"ל נוטל לעצמו, בחסות סעיף משנה בחוק העתיקות, את מלוא הסמכות לעצב את ירושלים של מטה, ללא ביקורת מדעית או ציבורית מספקת.

לצערינו הרב, הלך המנכ"ל שוקה דורפמן לעולמו, ולא יוכל להשתתף בדיון הציבורי על מעשיו. אנו יודעים ששותפיו באלעד"ד ראו בו חבר לדרך; על מורשתו בשאר חלקי הציבור – טרם נאמרה המילה האחרונה.

תולדות החפירה בחניון גבעתי, מקרה-בוחר של תופעה נרחבת יותר, חושפות כיצד נמסרים אוצרות ירושלים – משאב מתכלה של שרידי עברה – לידי ניהול עמותה פרטית ההולכת, ככל שניתן להבין ממסריה הגלויים ומאופי הדרכותיה בשטח, בעקבות חזון שעיקרו חיזוק האחיזה היהודית בשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים וחידוש העלייה לרגל להר הבית. חזון זה ניכר בחפירת חניון גבעתי. עתיקות רבות שאינן משרתות אותו "מוסרות" (מפורקות או נהרסות) או יכוסו במבנה ענק המכונה "ביטוי אדריכלי של תקופתנו". הארכיאולוגים עסוקים בעיקר בתיעוד ההרס, ובפירסום העדויות שנעלמו בדו"חות שמעטים יזכו לעיין בהם. לנגד עינינו מרודדת ירושלים ומאבדת, מילולית, את רבדיה התרבותיים וההיסטוריים. גלימתה המרהיבה של ירושלים ההיסטורית נצבעת בשחור-לבן והופכת לחליפת שבת דתית-לאומית.

רשות העתיקות של מדינת ישראל, המופקדת בעיקר על שמירת נכסי העבר של ארצנו, נהנית מכוחו של ההון – הפוליטי והכלכלי – הנלווה למפעלי החפירה והבנייה באגן ההיסטורי של ירושלים. דגם הפעולה של "חניון גבעתי" לא שונה בהרבה מדגם הפעולה ברחבת הכותל ("בית הליבה") ובמנהרותיו. השותפות בין רשות העתיקות ואלע"ד ב"בניין ירושלים" קוברת תחתיה את השיח, המדע והזהות הישראלית, ומקימה על גבם ירושלים חד-ממדית, חד-לאומית ומסוכסכת.

עבודות חפירה בחניון גבעתי

emek shaveh

למק טוה عمق شبير

מידע נוסף ניתן להשיג באתר האינטרנט של הארגון: www.alt-arch.org

להזמנת סיורים ארכיאולוגיים אלטרנטיביים, סדנאות,
הרצאות וקבלת חומר הסברה ניתן ליצור קשר בדוא"ל info@alt-arch.org
או בטלפון 054-5667299

www.alt-arch.org
